

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ**
ELMİ-METODİK JURNAL

XÜSUSİ BURAXILIŞ

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790–0738 (Print); ISSN 2791–0911 (Online)

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” humanitar elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığı və işləkliyini qoruyan, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın (həmçinin xarici ədəbiyyatın) tədrisi metodikasını, onun tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran resenziyalı, açıq girişli elmi-metodik jurnaldır. İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur. Jurnal dilçilik məsələləri, metodika, qrammatika, dialektologiya, mətnşünaslıq, Azərbaycan ədəbiyyatı, türk dili və ədəbiyyatı, xarici ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı və folklorşünaslıq mövzularını əhatə edən bölmələrindən ibarətdir. “Nəşrlər” bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanındılır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasındadır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi 2024

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790–0738 (Print); ISSN 2791–0911 (Online)

Approved by the Charter of the Ministry of Sciences and Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B236

"Teaching of Azerbaijani language and literature" publishing original, high-quality scientific articles in Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages in all fields of linguistics and literary (including foreign literature) criticism in the field of humanities is a peer-reviewed, Open Access scientific-methodical journal that studies the methodology, its research and promotion. Published four times a year. The journal consists of sections covering linguistics, methods, grammar, dialectology, textology, Azerbaijani literature, Turkish language and literature, foreign literature, children's literature and folklore. In the section "Publications" are presented new books published in the scientific and pedagogical field. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Teaching of Azerbaijani language and literature 2024

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSİYA ŞURASI

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Elnur Nəsimov, Təhsilin İnkişafı Fondu

Nadir Məmmədli, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mahirə Hüseynova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Fərahim Sadıqov, Bakı Elm-Təhsil Mərkəzi

Təyyar Salamoglu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pıralı Əliyev, Bakı Slavyan Universiteti

Ənvər Abbasov, Bakı Slavyan Universiteti

Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Yavuz Akpınar, Ege Universiteti, Türkiyə

Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə

Aqşin Əliyev, Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin

Guljahon Jumanzarova, Cizzax Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Özbəkistan

Güllü Karanfil, Komrat Dövlət Universiteti, Moldova

Çonq Jin Oh, Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti, Cənubi Koreya

Maqripa Yeskeyeva, Beynəlxalq Türk Akademiyası, Qazaxıstan

REDAKSIYA HEYƏTI

Gülnar Əliyeva, Məsul katib

İsmayıl Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fikrət Cahangirov, Azərbaycan Dillər Universiteti

Bilal Həsənli, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Soltan Hüseynoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

Fəxrəddin Yusifov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ədalət Abbasov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nazilə Abdullazadə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Cəlal Allahverdiyev, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

REDAKSIYA

Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova, Ramilə İsmayılova,

Nazlı Səmədzadə, Fəridə Əhmədova, Cəvahir Quluzadə

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

Telefon: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences

Elnur Nasibov, Education Development Fund

Nadir Mammadli, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Mahira Huseynova, Azerbaijan State Pedagogical University

Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University

Farahim Sadigov, Baku Science-Education Center

Tayyar Salamoghlu, Azerbaijan State Pedagogical University

Pirali Aliyev, Baku Slavic University

Anvar Abbasov, Baku Slavic University

Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University

INTERNATIONAL CONSULTANTS

Yavuz Akpınar, Ege State University, Turkey

Ozcan Bayrak, Firat University, Turkey

Agshin Aliyev, Beijing Foreign Studies University, China

Guljahon Jumanzarova, Jizzakh State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Gullu Karanfil, Komrat State University, Moldova

Chong Jin Oh, Hankuk University of Foreign Studies, South Korea

Magripa Yeskeyeva, International Turkish Academy, Kazakhstan

EDITORIAL BOARD

Gulnar Aliyeva, Executive Secretary

Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Sadagat Hasanova, Nakhchivan State University

Fikret Jahangirov, Azerbaijan University of Languages

Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Soltan Huseynoghlu, Azerbaijan State Pedagogical University

Sevinj Rasulova, Baku City Education Department

Fakhraddin Yusifov, Azerbaijan State Pedagogical University

Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University

Adalat Abbasov, Azerbaijan State Pedagogical University

Nazila Abdullazade, Azerbaijan State Pedagogical University

Jalal Allahverdiyev, Azerbaijan State University of Economics

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova, Ramila Ismayilova,

Nazli Samadzade, Farida Ahmadova, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

Phone: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ – 70

XÜSUSİ BURAXILIŞ

İÇİNDƏKİLƏR / 2024

- 13 – 21
Əbdüləzəl Dəmirçizadə
Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu
- 22 – 28
Tofiq Hacıyev
Türk dilçiliyinin banisi: Mahmud Kaşğari
- 29 – 40
Ağamməd Abdullayev
Azərbaycan dili tədrisinin tarixinə dair
- 41 – 48
Əziz Əfəndizadə
Azərbaycan (dilinin) ədəbi tələffüzü haqqında
- 49 – 57
Yusif Seyidov
Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə dil, məktəb və tədris problemləri
- 58 – 63
Məhəmməd Baharlı
İlk əlifba dərslərimiz (Onun 150 yaşı var)
- 64 – 71
Bilal Həsənli
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün mühüm elmi-metodik informasiya mənbəyi
- 72 – 73
Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova)
70 yaşın mübarək, əziz dost!

“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ” JURNALININ 70 İLLİK ÖMÜR YOLU

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” elmi-metodik jurnalı pedaqoji mətbuat tariximizdə əhəmiyyətli yer tutan nəşrlərdən biri olaraq artıq 70 ildir ki, pedaqoji ictimaiyyətin xidmətindədir.

1950-ci illərin əvvəllərində respublikada elmi-pedaqoji fikrin geniş ifadəsi üçün yeni çap imkanları axtarıldı. Həmin vaxtda elmi-pedaqoji prosesin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə ayrı-ayrı fənlər üzrə yeni məcmuələrin yaranmasına ciddi ehtiyac duyulurdu. O dövrə kimi ana dilimizin və ədəbiyyatın tədrisi, bu sahədəki problemlərlə bağlı yazılar ancaq müvafiq kitab, qəzet və ədəbi-bədii jurnallarda çap olunduğundan, ayrıca jurnalın nəşrinə zərurət var idi. Ona görə də Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin qərarı ilə “Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə olaraq “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” çap olunmağa başladı.

15 iyun 1954-cü ildə əsas qoyulan jurnal 36 il “Azərbaycan məktəbi”nin metodik əlavəsi olaraq nəşr olunub. Ötən əsrin 90-cı illərində (3 dekabr 1990-cı ildə) müstəqil redaksiya kimi “Ana sözü” adı ilə nəşrinə davam edib, daha sonra 2 aprel 1997-ci ildə jurnalın əvvəlki adına uyğun, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” olaraq və nəhayət, 2019-cu ilin payızından bəri ilk adı olan “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” kimi yayım həyatına davam edir.

Elm və Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik nəşri olan bu jurnal ölkənin bütün təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, təbliği və tətbiqi məsələlərini araşdırmaqla bərabər onların həlli yollarını da müəyyən edir. Jurnal həmçinin Konstitusiyanın tələblərinə uyğun olaraq dilimizin saflığı və işləkliyinin qorunmasına xidmət edir, Təhsil Qanununa müvafiq şəkildə Azərbaycan dili və ədəbiyyat sahəsində təhsil islahatlarının istiqamətlərini işıqlandırır.

Jurnalda Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisinə dair müasir metodikanı, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübələrini ümumiləşdirilmiş formada əks etdirən yazılara, həmçinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatın elmi-nəzəri məsələlərini müasir baxımdan şərh edən məqalələrə yer verilir. Bununla yanaşı jurnal müəllimlərin maraq dairəsini nəzərə alaraq onlar üçün faydalı elmi-metodik yazılar və dünya ədəbiyyatına aid nümunələrlə oxucuların görüşünə gəlir. Nəşrdə ümumtəhsil məktəblərinin rus bölmələrində təhsil alan şagirdlərin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına, respublikamızdan kənarada yaşayan həmvətənlərimizə ana dilinin öyrədilməsi yolları barədə bilgiler çatdırılır, ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyin tədrisi tarixinə, qloballaşan dünyamızda baş verən mühüm ədəbi proseslərə və yeniliklərə dair materiallara yer

verilir. Səhifələrində hər zaman görkəmli alimlər, qabaqcıl müəllimlər çıxış edir, fikir mübadiləsi aparırlar. Bir sözlə, jurnal orta məktəb müəllimlərinin, alimlərin, pedaqoqların, müstəqil tədqiqatçıların əlaqə mərkəzidir.

Pedaqoji mətbuat müəllimin ən yaxın köməkçisidir. Fəal müəllimlərin bir çoxu məhz pedaqoji mətbuatdan bəhrələnərək yetişmişdirlər. Bu həqiqəti yüksək qiymətləndirən Elm və Təhsil Nazirliyi ona tabe digər müvafiq mətbu orqanları kimi, daim “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalına da diqqət və dəstəyini əsirgəmir, onun inkişafı üçün lazımı tədbirlər həyata keçirir.

Dövlətimizin, ölkə rəhbərliyinin Azərbaycan dilinə xüsusi önəm verdiyi, diqqət göstərdiyi bir zamanda “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının da dəyəri artır, üzərinə işini daha peşəkar və yüksək səviyyədə qurmaq məsuliyyəti düşür. Bu baxımdan jurnalın yaradıcı kollektivi məsuliyyətini dərk edərək səmərəli fəaliyyət üçün yeni, müasir imkanlardan yararlanır.

Jurnal metodika, dilçilik məsələləri, qrammatika, Azərbaycan təhsili, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, türk dili və ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, dialektologiya, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq, yeni nəşrlər və s. yeniləşən rubrikaları ilə daim oxucuların görüşünə gəlir.

İsa Həbibbəyli, Qəzənfər Kazımov, Nadir Məmmədli, Yaqub Babayev, Mahirə Hüseynova, İsmayıl Kazımov, Sədaqət Həsənova, Təyyar Salamoğlu, Pıralı Əliyev, Ənvər Abbasov, Bilal Həsənli, Soltan Hüseynoğlu, Ədalət Abbasov və redaksiya şurasının və heyətinin digər üzvləri jurnalın səmərəli fəaliyyəti istiqamətində yaxından iştirak edir, faydalı təklif və tövsiyələrini verirlər. Zaman-zaman jurnalın formalaşdırılmasında baş redaktorları olmuş görkəmli alim və ziyalılar – Əbdüləzəl Dəmirçizadənin (1954 – 1959), Ağamməd Abdullayevin (1954 – 1975), Əziz Əfəndizadənin (1975 – 1991), Mirabbas Aslanovun (1991 – 1994), Bahəddin Yunusovun (1994 – 2003), Məhəmməd Baharlıının (2007 – 2019) və Vaqif Alkərəmovun (2003 – 2007; 2019 – 2021 (həvalə)) xidmətlərini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Eləcə də baş redaktorlarla bərabər eyni dövrdə çalışmış yaradıcı kollektivlərin əməyini də unutmamaq olmur.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” elmiliyi, əhatə dairəsi və oxunaqlığına görə hər zaman fərqlənmişdir. Buna əsas kimi səhifələrində həm ölkədaxili, həm də ölkə hüdudları xaricində tanınan alimlərin məqalələrinin dərc olunmasıdır. Alimlərimizdən Ağamusa Axundov, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Tofiq Hacıyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Yusif Seyidov, Əziz Mirəhmədov, Əziz Əfəndizadə, Mirabbas Aslanov, Ağamməd Abdullayev, Əhməd Seyidov, Xeyrulla Məmmədov, Cəfər Xəndan, Məmmədağa Şirəliyev, Bəşir Əhmədov, Əhməd Kəlbəliyev, Həsən Balıyev,

Şəmistan Mikayılov, Qəzənfər Kazımov, Əjdər Ağayev, Sədaqət Həsənova, Yaqub Babayev, İsmayıl Kazımov, Təyyar Salamoğlu, Pıralı Əliyev, Ənvər Abbasov, Vaqif Qurbanov, Pərixanım Soltanqızı, Soltan Hüseynoğlu, Bilal Həsənli və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik. Eləcə də zamanında Rusiyanın tanınmış elm xadimlərindən akademik Leonid İvanoviç Timofeyevin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarının sistemləşdirilməsi haqqında” məqaləsi, professorlar Arnold Stepanoviç Çikobavanın “Dilçiliyə giriş”, Aleksandr Revyakinin “Ədəbiyyat və həyat”, pedaqoji elmlər doktoru İsaak Yakovleviç Lernerin “Təlim metodlarının sistemi (didaktik aspektdə)” adlı fundamental məqalələri jurnalda dərc edilmişdir.

Jurnal özünün çiçəklənmə çağlarını yaşamış olsa da, bu gün ənənələrinə sadıq qalaraq və buna hörmətlə yanaşaraq yeni tərtibatı və məzmunu ilə fəaliyyətini davam etdirir. Təhsildə baş verən yeniləşməyə, müasir inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq dəyişir, müəllimlərin və oxucuların sevimli vəsaitinə çevrilir.

2021-ci ildə baş redaktor olaraq fəaliyyətə başladıqdan sonra mən və ətrafımda cəm olmuş peşəkar kollektiv jurnalın inkişafı üçün səylə çalışır, müasir beynəlxalq tələblərə uyğun daim yeniliklər tətbiq edirik. Son 4 il ərzində jurnalın fəaliyyətinə qısa nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısında həm pedaqogika, həm də filologiya sahələri üzrə üzvlüyü, nəşrin unikallığını təsdiq etmək üçün Beynəlxalq ISSN Mərkəzində qeydiyyatata alınması, onlarla nüfuzlu beynəlxalq indeks və xülasələndirmə bazalarına (ERIH PLUS, Index Copernicus və s.) üzv olması, məqalələrə DOI-lərin (Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru) tətbiq edilməsi, jurnalın tarixində ilk dəfə olaraq istiqlal şairi Əhməd Cavadın 130 illik yubileyi ilə əlaqədar (2022) və eləcə də jurnalın 70 illik fəaliyyətilə bağlı (2024-cü il) “Xüsusi buraxılış”ların hazırlanması, jurnalın müasir tələblərə cavab verən veb-saytının (<https://tall.edu.az>) istifadəyə verilməsi, yarandığı ildən bu günə kimi çap olunan bütün nömrələrindən ibarət elektron arxivin yaradılması, redaksiyada müntəzəm olaraq jurnalla əməkdaşlıq edən müəllif və tanınmış alimlərlə görüşlərin təşkili, tərəfdaş olduğumuz müəssisələrlə əməkdaşlıq əlaqələri və jurnalın inkişafı istiqamətində adını qeyd etmədiyimiz bir çox fəaliyyətlər göz önündədir. Qeyd edirəm ki, yuxarıda sadalanan bu işlər məhz kollektivimizin gərgin və yorulmaz əməyi sayəsində həyata keçirilmişdir.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi – 70” adlı xüsusi buraxılışı hazırlamaqda məqsədimiz bir tarix olaraq jurnalın 70 illik fəaliyyət dövrünü yenidən vərəqləmək, illər öncə yazılmış və bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan məqalələrdən seçib oxucuların ixtiyarına vermək, onların əhəmiyyətini bir daha diqqətə çatdırmaq, uzun

zamandır jurnalla əməkdaşlıq edən ziyalıların qələmə aldığı xatirələrini işıqlandırmaq və işimizi sevərək tanıtmadır. “Xüsusi buraxılış”da oxucularımızı – Əbdüləzəl Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu”, Ağamməd Abdullayevin “Azərbaycan dili tədrisinin tarixinə dair”, Əziz Əfəndizadənin “Azərbaycan (dilin) ədəbi tələffüzü haqqında”, Tofiq Hacıyevin “Türk dilçiliyinin banisi: Mahmud Kaşğari”, Yusif Seyidovun “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə dil, məktəb və tədris problemləri”, Məhəmməd Baharlının “İlk əlifba dərsliyimiz (Onun 150 yaşı var)” adlı məqalələri, həmçinin Bilal Həsənlinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün mühüm elmi-metodik informasiya mənbəyi”, Pərixanım Soltanqızının “70 yaşın mübarək, əziz dost!” başlıqlı xatirə məzmunlu yazıları ilə yaxından tanış etmək istəyirik.

70 il, əslində, pədaqoji bir mətbu orqanı üçün böyük ömürdür. Odur ki biz onu bu yaşa çatdıranlara, yaşadanlara minnətdarlığımızı bildirir, bizimlə əməkdaşlıq edən müəlliflərə təşəkkür edir, redaksiya şurasının, redaksiya heyətinin üzvlərinə və oxuculara cansağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

SEHRAN SƏFƏROV
baş redaktor

Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu

Əbdüləzəl Dəmirçizadə

1954 № 1

I

Sovet dilçiliyində hər kəs tərəfindən məqbul görülən belə bir həqiqət vardır ki, dildə olan sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilin lüğət tərkibində başlıca hissə əsas lüğət fondudur və bu fondun özəyi olan köklər də əsas lüğət fonduna daxildir.

Dilin lüğət tərkibi haqqında mətbuatımızda bir çox məqalələr yazılmış, habelə əsas lüğət fondunun dilin varlığı üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasından, onun ümumi və xüsusi əlamətlərindən bəhs edilmişdir. Buna görə də bu məqalədə, ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibindən yox, məhz müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başlıca hissəni təşkil edən əsas lüğət fondundan bəhs edəcəyik.

Məlum olduğu kimi, əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər üç əsas əlamətə görə fərqlənir və məhz bununla da əsas lüğət fondu dilin lüğət tərkibinin başlıca hissəsinin, ümumiyyətlə, dilin əsasının material hissəsini təşkil edir. Çünki qrammatik quruluş olmadan heç bir dil yarana bilmədiyi kimi, əsas lüğət fondu olmadan da hər hansı bir dilin varlığı mümkün deyildir.

Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər ümumi həyati-zəruri məfhumları ifadə edən sözlərdir. Lakin buradan belə bir nəticə çıxarmaq doğru olmaz ki, hər bir ümumi həyati-zəruri məfhumu ifadə edən söz əsas lüğət fonduna daxildir. Belə sözləri də əsas lüğət fonduna daxil sözlərdən hesab etmək lazım gələrdi. Çünki bu sözlərin ümumi həyati-zəruri məfhumları ifadə etmədiyini söyləmək üçün heç bir əsas yoxdur. Bunlar heç də *radio*, *traktor*, *kitab* sözlərinin ifadə etdiyi məfhumlardan az əhəmiyyətli ümumi həyati-zəruri məfhumları ifadə etmirlər. Bəs nə üçün bunları əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərdən saymaq olmaz?

Çünki ümumi həyati-zəruri məfhumu ifadə etmək əlaməti əsas lüğət fondunun yalnız o zaman ölçüsü ola bilər ki, bu əlamət digər iki əlamətlə birlikdə götürülsün. Yəni əgər ümumi həyati-zəruri məfhumları ifadə edən sözlər ümumxalq tərəfindən qəbul edilər və aşkarlanarsa, sabit və sözyaradıcı olarsa, əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərdən sayıla bilər. Buna görə də, həqiqətən, ümumi həyati-zəruri məfhumları ifadə edən *məcra*, *tənəffüs* kimi sözlər yox, məhz *radio*, *kitab* kimi sözlər əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərdən sayılır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumxalq tərəfindən

qəbul edilən və anlaşılan hər bir söz də əsas lüğət fonduna daxil ola bilməz. Məsələn, *qılnc*, *bəy* sözlərini hamı bilir, lakin bunların ümumi həyati-zəruri məfhumları ifadə edən sözlər olduğunu kim iddia edər? Ayrılıqda bu əlamətlərin heç birinə görə bu və ya digər sözün əsas lüğət fonduna daxil söz olduğunu qət etmək olmaz. Deməli, bu əlamətləri birlikdə götürmək zəruridir. Eyni qayda üzrə üçüncü əlaməti də, yəni sabitlik əlamətini də əvvəlki əlamətlərlə birlikdə götürmək lazımdır. Sabitlik dedikdə, əsasən, sözün yaşama qabiliyyəti və sözyaratma qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bu qabiliyyət əsas lüğət fonduna daxil olan bütün sözlərdə olmalıdır. Buna görə, sabitlik əlaməti də yuxarıda qeyd edildiyi kimi ümumi həyati-zərurilik, ümumxalq tərəfindən məqbul olmaq kimi əlamətlərlə birlikdə götürülməli, əgər iki əlamətə malik bir söz üçüncü əlamətə malik olmazsa, belə söz, əlbəttə, əsas lüğət fonduna daxil edilməz. Çünki əsas lüğət fondu dildə eyni sözlərin yaranması üçün baza verir.

II

Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna, başlıca olaraq, aşağıdakı söz qrupları daxildir:

1. **İnsanı əhatə edən təbiətə – onun hissələrinə aid sözlər:** *yer, dağ, meşə, dərə, təpə, qaya, torpaq, daş, çöl, göy, gün, ay, ulduz, hava, ildırım, bulud, dəniz, çay, arx, bulaq, su, qar, yağış, buz* və s.
2. **Ən çox yayılmış canlıların ümumi adları:** *insan, heyvan, qoyun, quzu, keçi, inək, öküz, it, at, balıq, quş, xoruz, toyuq, cücə* və s.
3. **Ən çox yayılmış bitkilərin və onların hissələrinin ümumi adları:** *ağac, çinar, alma, nar, armud, heyva, qoz, fındıq, əncir, tut, üzüm, limon, çay, buğda, arpa, düyü, çəltik, darı, qarğıdalı, budaq, kök, yarpaq, çiçək, gül, yasəmən, ot, meyvə, toxum, pambıq, sünbül, soğan, sarımsaq* və s.
4. **İnsan, heyvan və quşların üzvlərini – bədən hissələrini bildirən sözlər:** *baş, qulaq, burun, üz, dodaq, diş, dil, boğaz, çənə, çiyin, boyun, qol, dirsək, bilək, bağırsaq, qıç, diz, ayaq, daban, dırnaq, saç, saqqal, qaş, kirpik, tük, buynuz, quyruq, bel, sinə, döş, dimdik, qanad, yun, ət, sümük, qan* və s.
5. **Məkan və zaman bildirən sözlər:** *şəhər, kənd, qışlaq, yaylaq, ev, eşik, bağ, bağça, yol, küçə, cığır, aşağı, yuxarı, üst, alt, geri, irəli, yan, tərəf, dib, yaz, yay, payız, qış, səhər, axşam, gecə, bu gün, sabah, dünən, il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə, vaxt, zaman* və s.
6. **Geyim və xörək adları, eləcə də onların hissələrinə aid adlar:** *papaq, yaylıq, paltar, don, palto, şalvar, kostyum, corab, ayaqqabı, çəkmə, cib, düymə, yemək, içki, çörək, aş, halva, mürəbbə, şirin, qənd, şəkər, turşu, dolma, dovğa, bozbaş, plov, kabab, küftə, su, çay* və s.

7. **İnsanın həyat və fəaliyyətilə əlaqədar ən ümumi iş, hərəkət, hadisə və ya abstrakt prosesləri bildirən sözlər:** *getmək, gəlmək, durmaq, oturmaq, yazmaq, tikmək, işləmək, oxumaq, düşünmək, gülmək, sevinmək, yuxulamaq, yemək, içmək, gəzmək, yatmaq, kəsmək, yamamaq, bilmək, görmək, eşitmək, danışmaq, anlamaq, vurmaq, qurmaq, söyləmək, yaşamaq* və s.
8. **Maddi mədəniyyət və istehsalatla əlaqədar olan ən zəruri və ümumi vasitələri, alətləri bildirən sözlər:** *kəndir, bıçaq, çəkiç, balta, kürək, maşın, radio, qazan, boşqab, kasa, qaşığıq, stəkan, stol, stul, vedrə, qələm, dəftər, kağız, kitab, lampa, od, odun, neft, çaynik, çaydan, qapı, pəncərə, xalça, yorğan, döşək, yastıq, şəkil, saz, tar, kamança, dəf, daraq, güzgü* və s.
9. **İctimai (qohumluq və s.) münasibətləri bildirən sözlər:** *yoldaş, qardaş, dost, düşmən, qohum, qonşu, baba, nənə, ata, ana, oğul, qız, əmi, dayı, xala, bibi, bacı, gəlin, ər, arvad, qayınana, qayınata, nəvə* və s.
10. **Vəzifə, mənəsb, peşə və s. kimi ictimai anlayışları ifadə edən sözlər:** *fəhlə, işçi, kəndli, kolxozçu, müəllim, tələbə, şagird, şair, katib, sədr, usta, artist* və s.
11. **Ən ümumi və zəruri kəmiyyət, əlamət və keyfiyyət anlayışlarını bildirən sözlər:** *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, on bir..., iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, az, çox, ağ, qara, qəşəng, pis, yaman* və s.
12. **İdarə, təşkilat, müəssisə adları:** *məktəb, raykom, idarə, klub, kolxoz, poçt, maqazin, zavod* və s.

Bunlardan başqa, bir sıra əvəzliliklərin, xüsusən şəxs və işarə əvəzliliklərinin (*mən, sən, o, biz, siz, onlar, bu, elə, belə...*), bir sıra xüsusi, məşhur və müəyyən dərəcədə ümumiləşmiş adların da dilin əsas lüğət fonduna daxil olduğunu söyləmək mümkündür.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, burada məfhum qrupları (sahələri) üzrə göstərilən sözlər əsas lüğət fonduna daxil eyni cinsdən olan sözlərin hamısı deyildir: bununla belə, həmin məfhum qruplarına daxil olan hər sözü əsas lüğət fonduna daxil sözlər sırasına qoşmaq, əlbəttə, doğru olmaz. Məsələn, bir çox heyvan, quş, bitki, müəssisə, məslək, peşə, zaman, məkan bildirən sözlər var ki, bunlar ümumi deyildir. Belə sözlər yuxarıda göstərilən bu və ya digər bir məfhum sahəsinə mənsub olsalar da, əsas lüğət fonduna daxil sözlər hesab edilə bilməzlər. Bundan başqa, ümumi sözlərlə yanaşı bəzi dialektal-məhəlli sözlər də vardır ki, bunlar da ümumxalq milli dilimizin əsas lüğət fonduna daxil olmur.

Nəhayət, bu cəhəti də qeyd edək ki, misallardan görüldüyü kimi, bütün bu sahələr üzrə göstərilən sözlər sırasında ən yeni sözlər olduğu kimi, ən qədim sözlər də vardır və belə sözlər bütün sahələrdə eyni miqdarda, eyni dərəcədə deyildir.

Buradan aydın olur ki, əsas lüğət fondu mütləq sabit olmadığı kimi, buradakı dəyişmə prosesi də bütün sahələr üzrə bərabər yox, əksinə, qeyri-bərabər olur. Məsələn, əsas lüğət fondunun istehsalat prosesi ilə əlaqədar sözlər hissəsində dəyişmə nisbətən daha çox müşahidə edildiyi halda, saylarda, konkret iş və ya proses bildirən sözlərdə dəyişmə daha gec və daha az olur. Məhz buna görə də əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti dilin qədim dövrlərindən qalmış və əsrlər boyu toplanmış sözlər, yalnız az bir qismi isə nisbətən yeni sözlər olur.

Yuxarıda məfhum sahələri üzrə nəzərdən keçirdiyimiz sözləri qədimlik və yenilik ölçüsü ilə yoxlasaq, görürük ki, doğrudan da, *yer, dağ, göy, gün, ay, ulduz, çay, dəniz, su, it, at, qurd, sıçan, ilan, balıq, quş, arı, ağac, alma, üzüm, darı, yarpaq, budaq, çiçək, ot, baş, göz, üz, dil, qol, əl, saç, qaş, il, ay, getmək, gəlmək, yatmaq, durmaq, gülmək, ağlamaq, yemək, içmək, görmək, danışmaq, balta, qazan, qatıq, od, odun, qapı, ata, ana, qardaş, bir, iki, ağ, qara, çox, az, yaxşı, pis, mən, sən, biz, siz* kimi yüzlərlə söz, həqiqətən, dilimizin qədim abidələrində olmuş, hətta bunların müəyyən bir hissəsi ümumxalq Azərbaycan dili formalaşana qədərki qəbilə dillərində işlənmiş sözlərdir. Məfhum sahələri üzrə keçirilən sözlərin bir qismi isə təxminən bizə məlum olan tarixi dövrlərdə bir neçə əsr boyu tədricən toplanmış sözlərdir. Məsələn: *yağış, hava, insan, heyvan, maral, qaranquş, çay, qarğıdalı, şəhər, qışlaq, həftə, dolma, şalvar, yazmaq, dəftər, kitab, yoldaş, dayı, xala, pambıq, fəhlə, xalça, ev* kimi sözlər dilimizin lüğət fonduna nisbətən sonrakı dövrlərdə tədricən daxil olmuşdur.

Eyni zamanda az miqdarda sözlər də vardır ki, bunlar tamamilə yenidir. Məsələn, *kolxoz, komsomol, maşın, radio, metro, kiloqram, zərbəçi* və bu kimi sözlər dilimizin əsas lüğət fondunda yeni sözlərdir. *Maşın* sözü M.F.Axundovun yaşadığı dövrdən dilimizdə işlənməyə başlamış, lakin əsas lüğət fonduna təqribən 20–30 il bundan əvvəl, *radio, metro* sözləri isə yenicə daxil olmuş sözlərdəndir.

Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, doğrudan da, bütün dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin də əsas lüğət fondunun böyük qismini qədimdənqalma və əsrlər boyu toplanmış sözlər, az bir qismini isə yeni sözlər təşkil edir.

III

Məlum olduğu kimi dilin əsas lüğət fondu “dildə yeni sözlər yaranması üçün baza verir”. Başqa sözlə desək, əsas lüğət fondu yeni sözlərin, ibarə, idiomatik ifadələrin yaranması üçün əsas təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirmiş olsaq, görürük ki, bu tərkibə daxil olan minlərlə söz və istilah, əsasən (alınma sözlərdən başqa), əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərdən düzəldilmişdir. Məsələn: *dağlıq, yerlik, yerli, sulaq, suvarmaq, günlük, gündəlik, aylıq, daşlıq, qoyunçuluq, balıqçı, balıqcıl (quş), süzgəc,*

üzümlük, ağaclıq, otluq, dilçi, dilçək, gözlük, ciyərli, dizlik, kəndçi, kəndli, dəmirçi, illik, qışlıq, birlik, onluq, uşaqıq, analıq, yazı, yazıçı, yaxşılıq, neftçi, payızlıq, evli, ağarmaq, göyərmək, bozarmaq, çalışmaq, durğun, vurgun, azgın, kəskin, böyük, düşük, gülüş, güləş, yemlik, bilik, gəliş, duruş, yurdsuz, susuz, ovlaq, ovlamaq və s. əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərdən müəyyən şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş sözlərdir ki, bunların bir qismi artıq əsas lüğət fonduna da daxil olmaq haqqı qazanmışdır.

Əsas lüğət fondu yalnız düzəltmə sözlər üçün deyil, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan yüzlərlə mürəkkəb sözlərin, idiomatik ifadələrin yaranması üçün də baza olmuşdur. Məsələn: *əlbir, dilbir, dağüstü, uzaqvuran, beşillik, günəbaxan, əlüzyuyan, qırxaş, əlveriş, əl tutmaq, ələ salmaq, əldən düşmək, ələ almaq, əl ayaq etmək, əl eləmək, baş açmaq, baş aparmaq, başa düşmək, başa salmaq, başdan eləmək, dildən düşmək, dilə düşmək, gözə girmək, göz eləmək, göz vurmaq, göz-qaş oynatmaq, diz çökmək, ağız açmaq, iş görmək, iş tutmaq, işə düşmək, işdən çıxmaq, oğul-uşaq, ev-eşik, qapı-baca, qab-qacaq, baş-ayaq, kəllə-paça, içalat, sür-sümük, dərə-təpə, gecə-gündüz, böyük-küçük* və s.

Bundan başqa, son zamanlarda yaradılmış yüzlərlə mürəkkəb adları, vəzifə, müəssisə və təşkilat adlarını misal göstərmək olar ki, bunların əksəriyyəti əsas lüğət fondu hesabına düzəlmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsas lüğət fondunun özəyi olan bütün köklər də bu fonda daxildir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna daxil olan sözləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, doğrudan da, bu fonda daxil olan sözlərin müəyyən qismi köklərdən ibarətdir. Bu sözləri quruluşlarına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- a) **Tək hecalı köklər:** *göy, gün, ay, əl, baş, qol, göz, qaş, dil, diş, bil, bir, üç, alt, üst, dövr, beş; mən, sən, biz, siz; quş, at, it; az, çox; al, ver, gör, cır, öt, dur, yar, yaz, gəz, üz, iç, keç, gəl, ol, öl, gül, üz, düz, çıx, düş, üç, sil, sal, gir; dərd, qəm; kar, kor; var, yox; sol, ot, od* və s.

Misallardan görüldüyü kimi belə köklərin çoxu feillərdir və ən qədim zamanlardan azərbaycanlıların iş və hərəkətlərini ifadə edən sözlər qrupuna aiddir.

- b) **İki hecalı köklər:** *ayaq, qulaq, ağız, barmaq, bilək, ürək, dəniz, bulud, təpə, dərə, qoyun, quzu, keçi, oğul, bacı, qardaş, ata, ana, nənə, uşaq, uca, yaxın, qızıl, gözəl, iki, altı, yeddi, səkkiz, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, gizlə, ağla, gətir, apar, tələs, danış, oxu, söylə, qara, sarı, yaşıl, adam, məktəb, kitab, qələm, qəzet, qazan, qaşığıq, balta, çəkic, kolxoz* və s.

- c) **Üç hecalı köklər:** *qırmızı, göyərçin, sığırçin, kəpənək, bənövşə, şaftalı, aşağı, yuxarı, irəli, məsələ, təşkilat, komsomol, pioner* və s.

Üç hecadan artıq köklər, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində azdır. Əsas lüğət fondunda isə belə sözlərə nadir hallarda təsadüf edilir. Məsələn: *Azərbaycan, təsərrüfat, cırcırma* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, köklər dedikdə, sözün müasir Azərbaycan dilindəki vəziyyəti nəzərdə tutulur, yəni sözlərin kök olub-olmaması müasir dilimizin qrammatik quruluşu və leksik vahidləri əsasında sözün məhsuldar və mənalı hissələrə parçalanmasına və parçalanmamasına görə ölçülür.

Tarixi parçalanma nöqtəyi-nəzərindən yanaşmış olsaq, yuxarıda verilən sözlərin müəyyən qismini köklər sırasından çıxarmaq lazım gəlir. Məsələn: *ata, ana, baş, əl, get, gör, poz, bil, bir, iki, üç, dörd, beş, mən, sən* və s.

Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda köklər kimi qəbul etdiyimiz sözlərin bir qismi alınma sözlərdir. Məsələn: *maşın, kolxoz, məktəb, adam, kitab* və s.

Belə alınma sözlərin mənsub olduğu dillərdə düzəltmə və ya mürəkkəb olması, əlbəttə, burada nəzərdə tutulmur. Çünki belə sözlər müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu nöqtəyi-nəzərindən sadə köklərdən başqa bir şey deyildir.

Əsas lüğət fondu yalnız söz köklərindən ibarət deyildir. Çünki söz kökləri bu fondun yalnız özəyini təşkil edir. Deməli, bu fondun tərkibində köklərdən başqa düzəltmə, hətta mürəkkəb sözlər də ola bilər. Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin müəyyən qismi bu həqiqəti təsdiq edir. Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda yüzlərlə düzəltmə və mürəkkəb sözlər vardır və bunların miqdarı getdikcə artmaqdadır. Əslində, ayrı cür də ola bilməz. Bir halda ki, köklər əsas lüğət fondunun özəyini təşkil edir və əsas lüğət fondu da daimi, mütləq, sabit və heç dəyişməyən bir şey deyildir, yəni əsas lüğət fondu da özünə xas olan bir halda dəyişir və artır, əsrlər boyu toplanır, deməli, əsas lüğət fondunun artımında rol oynayan bir çox proseslərlə yanaşı olaraq, köklərdən yeni sözlərin düzəlməsi və bu düzəltmə sözlərdən bir qisminin fonda daxil olması da bu artımın xarakter cəhətlərindən biridir.

Buna görə də müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda düzəltmə və mürəkkəb sözlər də xüsusi yer tutur. Məsələn: *kəndçi, kəndli, kolxozçu, işçi, qışlaq, yaylaq, dağlıq, ağaqlıq, yoldaş, sirdaş, vətəndaş, işlə, başla, gözlə, vuruş, görüş, döyüş, alış, veriş, əkin, biçin, göyərti, ağartı, basqın, yanğın, kəskin, beşinci, ayaqqabı, əlüzyuyan, qaraquş, əl-ayaq, qol-budaq, qayınana, qayınata, kol-kos, alt-üst, gülə-gülə* və s. belə sözlərdəndir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin çoxu dilin öz, əsl sözləridir və bu fonda alınma sözlər nisbətən azdır. Xüsusən də feillər, əvəzlilər, saylar sırasında alınma sözlər son dərəcə azdır.

Müasir Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibində alınma sözlərin çoxu isimlərdir

ki, bunların da az bir hissəsi əsas lüğət fonduna keçə bilmişdir. Bunların bir hissəsi çoxdan alınmış sözlər olaraq, qismən bu və ya digər şəkildə Azərbaycan dilinin qanunlarına tamamilə tabe olmuşdur. Məsələn: *adam, qayda, azar, hava, bəxt, taxt, qəzet, salam, ömür, xala* və s.

Alınma sözlərin bir hissəsi isə yenidir, öz əslini saxlamaqdadır. Məsələn: *radio, şkaf, stol, kolxoz, lampa* və s.

Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibində *xan, bəy, yasavul, mirzə, koxa, kəndxuda, ox, yay, nizə, kirşan, ənlik, çuxa, vəznə, arxalıq* kimi bir sıra köhnəlmiş sözlər də vardır. Halbuki müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda heç bir arxaizm, yəni köhnəlmiş söz yoxdur və ola da bilməz.

Çünki söz, hər şeydən əvvəl, ümumi həyati-zəruri məfhumun ifadəçisi olmadıqda, köhnəlmiş hesab olunur və əgər belə bir söz əvvəllər əsas lüğət fonduna daxil idisə, öz həyati-zəruriliyini itirməklə bu fonddan çıxmış olur.

Köhnəlmiş sözlərin bir qismi isə dilin ümumi lüğət tərkibində – passiv fondda, yaxud bu və ya digər bir şivədə öz mövcudluğunu davam etdirir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda bəzi sözlər vardır ki, bunlar mənaca yeniləşməklə əsas lüğət fondundakı mövqeyini sabitləşdirə bilmişdir. Məsələn: *tüfəng, ütü, qazan* belə sözlərdəndir.

Məlum olduğu kimi, dilin əsas lüğət fondu dilin lüğət tərkibinin artımı üçün baza verir. Buna görə də əsas lüğət fondu bazasında bir çox sözlər yaranır və dilin ümumi lüğət tərkibini artırır, nəticə etibarilə həmin sözlərin az bir hissəsi əsas lüğət fonduna daxil olur.

Belə bir nöqtəyi-nəzərdən müasir Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibini gözdən keçirdikdə aydın olur ki, əsas lüğət fonduna mənsub sözlərin bir qismi orta hesabla 5 – 10 sözün, bəlkə də daha çox sözün yaranması üçün əsas olmuşdur. Bu halı aşağıdakı misallarda daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Şəkilçi ilə

baş	əl	üz	su	qol
başçı	əlli	üzlü	suçu	qollu
başlı	əlsiz	üzsüz	sulu	qolsuz
başlıca	əlcək	üzük	sulaq	qolçaq
başsız	əllik	üzücü	sulamaq	qolça
başqa	əlçə	üzlə	suvarmaq	qollamaq
başlıq	əllə	üzləş	susamaq	qoltuq
başla	əlləş	üzdən	suvaq	qolluq
başlanğıc	ələ	üzrə	susuz	
başçılıq	ələk	üzlülük		
başsızlıq	əlsizlik	üzsüzlük		

Tərkib ilə

baş vurmaq	əl vurmaq	üz vermək
baş açmaq	əl açmaq	üzə düşmək
baş çıxarmaq	əl çəkmək	üzü qara olmaq
başə düşmək	əl vermək	üz vurmaq
başə salmaq	əldən düşmək	üzü ağ olmaq
başdan eləmək	ələ salmaq	üzə çıxmaq
baş qoşmaq	ələ almaq	üz tutmaq
baş ayaq	əl eləmək	
	əl basmaq	

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas lüğət fondu hesabına yeni sözün düzəlməsi prosesində sözlərin yeni mənə kəsb etməsinin və omonimləşməsinin də mühüm rolu vardır. Məsələn: *yoldaş, yarış, vətən, qəhrəman, dövlət* kimi sözlər indi öz əvvəlki mənələrindən başqa, bir də yeni ictimai məzmun kəsb edərək, adətən, yeni mənəli sözlər olmuş və beləliklə, bu sözlərdə omonimləşmə prosesi başlamışdır. Ola bilsin ki, bu söz də bir müddət sonra cədvəldəki *baş, əl, üz*, sözləri kimi bir neçə omonim sözlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu sözlərin indiki vəziyyəti göstərir ki, müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondundakı sözlərin mənə dəyişməsi, yeni mənə kəsb et-

məsi prosesi də əsas lüğət fondu bazasında Azərbaycan dilinin nəinki lüğət tərkibi, hətta əsas lüğət fondu da artmış və artmaqdadır.

Bura qədər verilən bütün izahatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi keçən dövrlərdə olduğu kimi, indi də özünün əsas lüğət fondu üzərində artmaqda və zənginləşməkdədir. Bu prosesdə isə əsas lüğət fondu da dilin əsasını təşkil edən bir hissə olaraq, öz əsasını mühafizə etməklə bərabər, tədricən artmış və zənginləşmişdir.

Türk dilçiliyinin banisi: Mahmud Kaşğari

Tofiq Hacıyev

2007 № 2

Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk” əsəri ilə XI yüzillikdə türk dilçiliyinin əsasını qoydu. “Divan”da türk dilləri ailəsinə mənsub olan 22 türkcənin müqayisəsi verildi. Hər türkcənin leksikası, fonetikası, morfologiyası haqqında aydın, tam elmi məlumat söyləndi. Bu türkcələrin materialları əsasında ədəbi dil və danışıq təzahürləri göstərildi, yazılı və şifahi nitq anlayışları tanındı. M. Kaşğari xalqların bir-birilə siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələrinin onların dillərində iz buraxmasını əyaniliklə nümayiş etdirdi. O, qohum və qohum olmayan dillərin bir-birinə təsirinin tarixi zərurət olduğunu dedi və bunu əsaslandırdı. Beləliklə də, hər bir dilin fərdi inkişafının, eləcə də dil təsirlərinin tarixi şəraitlə, mədəni mühitlə, dövlətçiliklə, dil sahibi olan millətlərin yetkinliyi, elmi-intellektual səviyyələri ilə bilavasitə bağlı olduğunu təsdiqləmiş oldu.

M. Kaşğarinin yaratdığı bu dilçilik türk dil elmi tarixində başlanğıc idi. Ancaq çox zaman başlanğıclar üçün yol verilən (və ümumən də məqbul sayılan) bəsitlik, müəyyən qədər çatışmazlıq, qətiyyətlə deyirəm, burada yoxdur və zərrə qədər də duyulmur. Bu qənaət XX əsrin dünya türkologiyasında, şərqşünaslığında təsdiqlənmiş və M. Kaşğari “türkologiyanın bahadiri” rütbəsi ilə ünvanlanmışdır. M. Kaşğari dilçiliyi müasir dünyamızın elmi dilçilik məktəbi kimi qəbul olunmuşdur.

Məlumdur ki, dünyada elmi dilçiliyin tarixi XIX əsrin birinci rübünə aid edilir. Bu, Avropada bir neçə nəhəng dilçinin hind-Avropa dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməsi və hind-Avropa dil ailəsini kəşf etməsi ilə başlanır. Deməli, qohum dillərin tarixi, müqayisəli yolla öyrənilməsi əsl elmdir və bu, əsl elmi dilçiliyin başlanğıcı sayılır. Ancaq əsərin məzmunundan da görüldüyü kimi, “türkologiyanın bahadiri” M. Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, elmi dilçiliyin banisidir (Yeri gəlmişkən, adətən, rus və Avropa dilçilik elmində qədim dil məktəbləri kimi ən çox hind, yunan, Çin, ərəb məktəblərini qeyd edir və M. Kaşğarını da ərəb dilçiliyinə aid edirlər. Ancaq bu məktəblərin hamısında dillə bağlı təcrübi məsələlər əhatə olunmuş: yazı qaydaları öyrədilmiş, dil öyrətmək üçün lüğətlər hazırlanmış və s. Bir sözlə, müasir orta məktəblərdəki dil tədrisinin işi görülmüşdür. Ancaq görüldüyü kimi, M. Kaşğari tədqiqat metoduna, yaradıcılıq obyektinə və elmi predmetinə görə müstəqil dil məktəbi formalaşdırmışdır. Ondan sonra gələn türk leksikoqrafları da (Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani və daha sonralar V.Radlov, Ş. Şami) öz əsərlərində M. Kaşğari yolunu götürmüşlər. Görünür, Rusiyada

və Avropada türkcə göstərilən siyasi qısqanclığa görə M. Kaşğarinin yaratdığı elmi istiqamət türk dilçilik məktəbi kimi etiraf olunmamışdır. Ancaq bu məktəbin varlığı göz qabağındadır).

M. Kaşğari türk dilini Quranın dili olan ərəb dili ilə müqayisə edərək, “türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir” deyərək öz türkcəsinin səviyyəsindən, kamilliyindən qürur duyduğunu ifadə edir.

Yazısı olmaq, ədəbi dil kimi işlənmək, millətin böyük mədəniyyət sahibi olması mükəmməl dövlətçilik tarixi yaşamış olması deməkdir. M. Kaşğari uyğurların öz yazısı olmasından danışır, türklərin ədəbi dili olmasını söyləyir: “Uyğurların dili saf türkcədir, lakin aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var. Kitabın əvvəlində bildirdiyim kimi, onlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarını və məktublarını bu hərflərlə yazırlar. Bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz. Buraya qədər haqqında bəhs etdiklərim şəhərdə yaşayan xalqlardır”.

Bu qəbildən örnəklərlə M. Kaşğari deyirdi ki, buyurun, mənim türkümlə və türkcəmlə budur.

Türk islamı səmimiyyətlə qəbul etmişdi – istəmədiyini ona yedirtmək olmaz. Ancaq türk türklükdən də çıxma bilməzdi. Türk islamı şüurlu qəbul etmişdi – bütün uyğunluqları ilə yanaşı islamın tanrıçılıqdan daha kamil, daha mükəmməl din olduğuna inanmış və bu dini özünə inanc götürmüşdü. Bununla belə, M. Kaşğari dövrünün digər mütəfəkkirləri kimi türk mədəniyyətinin islam dini içərisində əriyib itməsini istəmirdi. Və məhz həmin ulu məsləkə xidmət məqsədilə bu əsərini yazdı. Türkün gücünün ən mühüm göstəricilərindən biri kimi onun dilini seçdi və türkcənin qüdrətini müasir dünyaya təqdim etdi.

Kaşğari müxtəlif səviyyəli türkcələrin varlığını qeydə alır. Yəni türk dillərinin hamısı eyni dərəcədə inkişaf etməmişdi. Təbii ki, bu, türk boylarının mədəni, siyasi, iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı idi. O, türkcələri *təmiz və qarışıq* deyərək iki yerə ayırır. Ancaq bir dil bilənlərin dilini ən açıq və doğru dil sayır. Maraqlıdır ki, şəhərlilərin iki dil bilməsini söyləyir. Bu şəhərlilər kim olursa-olsunlar, hansı dili ana dili sayırsa-saysınlar bildikləri dilin biri mütləq türk dilidir. Yazır ki, Çin və Maçın xalqlarının ayrıca dilləri var, bununla belə şəhərlilər türkcəni gözəl bilirlər. Göstərir ki, bunlar bizə məktublarını türk yazısı ilə yazırlar. Göytürkün süqutundan sonra, bilindi ki, uyğurlar inkişafına görə xüsusilə seçilirdilər. Təbii ki, bu inkişaf onların dil səviyyəsində də görünürdü. Dedik ki, Kaşğari uyğurların həm şifahi danışmaq, həm də ədəbi-yazı dilinin mövcudluğunu söyləməklə onların istifadə etdikləri uyğur əlifbasını da təqdim edir.

Maraqlıdır ki, yuxarıda xatırladığım kimi, “bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar” deyir. Həmin yazını müsəlman olmayan uyğurlardan və çinlilərdən başqa heç kəsin oxuya bilmədiyi də söylənir. Yəni bu, vaxtilə işlənmiş, indi unudulmuş bir yazıdır. Bir halda ki dövlət sənədləri, rəsmi yazılar (dəftərlər) bu yazı ilə yazılır, o halda bu, dövlətçiliklə bağlı olmalıdır. Hesab edirəm ki, bu, Orxon yazısı olmuşdur. Görünür, Göytürkün nüfuzlu vaxtında o bütün sahələrdə işlədilmiş, XI yüzildə isə istifadəsi ancaq kargüzarlıqla məhdudlaşmışdır. Dünya dövlətçilik tarixində belə hadisələr olub.

“Türkcə” deyərkən, Kaşğari, görünür, ədəbi dili nəzərdə tutur. Bu həmin ədəbi türkcədir ki, orta əsrlərdə Qərbi türkcəsində – oğuz türkcələrində də yer-yer (əlbəttə, həmişə yox) ədəbi normaya müdaxilə edəcək və sonralar türkoloqlar onu “türki” adlandıracaqlar. Kaşğarinin bu sözləri həmin fikri bir daha təsdiqləyir: “Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayrıdır, lakin türk dilini yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmıl boyları da belədir. Hər boyun özünəməxsus ləhcəsi olsa da, türkcə gözəl danışirlər”.

Kaşğarinin bu məlumatından aydın olur ki:

1. Hər türk boyunun öz danışiq dili olmaqla bərabər, həm də ümumi bir ədəbi türkcə olmuşdur. Hər türk boyu aralarında öz danışiq dillərini işlətməmiş, eyni zamanda hər boy bu ədəbi türkcəni də bilmiş və boylar bir-biri ilə həmin türkcədə ünsiyyət saxlamış, bir-birini anlamışdır. Buyurun, bu, türklər arasında həmin ünsiyyət vasitəsi, ortaq ünsiyyət dilidir ki, bu gün biz onun üçün mücadilə aparır, onu əldə etmək istəyirik. Deməli, bu təcrübə tariximizdə olub – bu bizim üçün bir təsəllidir ki, su gələn arxdan bir də gələcək.

2. Daha nə aydın olur? Aydın olur ki, türkcə, yəni ümumi ədəbi türkcə, ümumiyyətlə, Şərqdə, Ön Asiyada və Avrasiya deyilən məkanda ortaq ünsiyyət dili olmuşdur. Kaşğari türk olmayan qövmlərin – Çin, Maçin xalqlarının, tübüt (Tibet), xotən xalqlarının, farsların türkcə bildiklərini, hətta türkcə yazmaq bacarıqlarını, türkcə məktublaşdıqlarını söyləyir. Kaşğarinin “Divan”ı ilə eyni vaxtda yazılmış “Qutadğu bilig” haqqında müxtəlif xalqların sözlərini yadımıza salaq: farslar onu “Şahnameyi-türki”, çinlilər “ədəb ül-mülük”, maçinlilər “ayin ül-məmləkə”, məşriqlilər “zinət ülmümərə”, bəziləri də “pəndna-meyi-mülük” adı ilə tanıyırlar. Hələki orta əsrlərdə “Qutadğu bilig”in nə fars, nə Çin, nə də başqa bir Şərq dilinə tərcüməsi məlum deyil. Deməli, həmin xalqlar bu dastanı türkcə oxuyublar. Deməli, həmin xalqlarda türkcə anlaşılırmış və deməli, Kaşğarinin “türkcə” dediyi həmin dil Şərqdə ortaq ünsiyyət dili kimi istifadə olunmuşdu. Əlbəttə, Kaşğarinin tədqiqat siyahısındakı türk ləhcələri ilə eyni vaxtda bir ümumi türkcə olmalı idi və bu ümumi türkcə ədəbi dil mövqeyində durmalı idi. Türkcənin ümumi ünsiyyət dili olmasını türk dövlətçilik tarixinin özü tələb

etmişdir. Atilla zamanında (təbii ki, ondan əvvəldə idi), ondan sonra İltəriş, Qapağan və Bilgə kağanla güclü hakimiyyətə çevrilmiş Göytürk dövlətinin vaxtında mövcud olmuş böyük, ucsuz-bucaqsız, Altaydan Dunaya qədər uzanan türk imperatorluqlarının bir anlaşıma dili olmalı idi – bu anlaşmasız, bu nəhənglikdə dövləti idarə etmək olmazdı. Şübhəsiz, imperiyanın bir dövlət dili olmalı idi – bu türk imperiyasının dövlət dili türk dili olmalı idi. Və təbii ki, bu türkcə ədəbi, həm də məhz ədəbi-yazılı türkcə olmuşdur.

Həmin ənənənin nəticəsi, məhz həmin təməlin davam etməsidir ki, XIX əsrin Avropa səyyahları və rus ziyalıları deyəcəklər ki, Qafqaz türkcəsi Avropadakı fransızcaya bənzəyir – fransız dilini bilərək bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, bu türkcə ilə də bütün Şərqi dolaşmaq olar.

Beləliklə, Mahmud Kaşğari islamın Şərqi və ondan da böyük coğrafiyanı əhatə etdiyi bir dövrdə tədqiqat-təhlil yolu ilə imperator türkü bütün islam dünyasına, eləcə də türkün özünə təqdim etməkdə qərarlaşır. Bunun üçün M. Kaşğari bir tarix əsəri yazmağa bilirdi – əlimizdə olan “Divan” onun mükəmməl bir tarixşünas biliyinə sahib olduğunu göstərir, bütün orta əsr tarixçiləri (məsələn, ibn Fədlan, ibn Bəttutə və başqaları) ölkələri dolaşaraq, tarixini yazdıqları xalqlarla canlı ünsiyyətdə olub aldıkları biliyi yazmışlar. Eynilə M. Kaşğari geniş türk coğrafiyasının böyük hissəsini addım-addım gəzərək türk soylarının dili, folkloru, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti haqqında birbaşa əlaqə vasitəsilə məlumat toplamışdır. Məsələn, bu, ibn Fədlan üslubunda bir tarix əsəri yazmaq üçün kifayətdir. Kaşğarişünaslar hesab edirlər ki, “Divan”dakı şeirlərin müəyyən qismini M. Kaşğari özü yazmışdır, yəni o, bədii düşüncə sahibi olmuşdur. Deməli, o, türkün adını tarixə həkk edən bir qəhrəmanlıq dastanı yazmağa bilirdi – müasiri Yusif Balasağunlu kimi sözünü bədii dillə deyə bilirdi. Ancaq qələmini dilçi kimi işlətdi, məqsədinə uyğun olaraq dilçiliyin lüğət janrını seçdi. Bununla da M. Kaşğari fransız ensiklopedistlərinin üslubunu onlardan yeddi əsr əvvəl başladı.

Fransız ensiklopedistləri siyasi-inqilabi terminlərin lüğəvi mənalarını açmaqla insanları mübarizəyə qaldırırdılar. Məsələn, “despot”, “demokratiya” kimi sözlərin ensiklopediyada guya bir lüğətçi kimi mənalarını şərh edirdilər. Ancaq oxuyan oxuyur, despotizmin nə demək olduğunu bilir və siyasi-demokratik təlim almış olurdu. M.F.Axundov XIX yüzildə “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatında həmin sözü eyni üsulla öz müasirlərinə belə çatdırır: “Despot ibarətdir bir padşahdan ki, əməlinə heç bir qanuna mütəmməsik və müqəyyəd olmaya və xalqın mal və canına bihəddü inhisar təsəllütü ola və həmişə öz həvayi-nəfsi ilə rəftar edə və xalq onun təxtisəltənətində əbdi-dəni və rəzil olub azadiyyət və bəşəriyyət hüququndan birküllüyyə məhrum ola”. Yaxud “revolyusiya” sözünə belə bir şərh verir: “Padişahi-despotun biqanun rəftarından tənqə gəlib şurişə ittifaq edib onu rəf edələr və özlərinin

asayışı və səadəti üçün qanun vəz eliyələr və ya məzhəb əqaidinin puç olmağını fəhm edib xilafına icma və şuriş eliyələr və özlərinə filosofun təcvizilə müvafiq bir məzhəbi-cədid bərgüzidə edələr”.

Bu fikirləri ayrıca bir fəlsəfi əsərdə, deyək ki, 100 – 150 səhifəlik şərhlə versən, onu senzura buraxmaz. Ancaq yüzlərlə siyasi, məzmunuz, qorxusuz sözlərin içərisində arasına, tək-tük, necə deyərlər, “qorxulu” sözləri bir abzaslıq, yarım səhifəlik izahla vermək mümkündür. Əlbəttə, bir kitablıq mətləbi yarım səhifəyə sığışdıranda da bu, nəzarətçilərin diqqətini cəlb etməyəcək, ancaq gərəyi olan adam özünə gərək olanı götürəcəkdir. Görün qan iyi gələn bir mətləbi M. Kaşğari hansı sözün vasitəsilə şərh edir – “arpa” sözünün yuvasında yazır: “Arpa: “Arpa” sözü bu məsəldə də işlənmişdir: “arpasız at aşumas, arkasız alp çəriq suyımas=arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun pozmaz”. Bəsim Atalay bu atalar sözünün mənasını belə açır: “Arpasız at yoxuşu aş bilməz, igidin arxası olmasa, döyüş səfini yara bilməz”. Və həmin örnəyin sonunda Kaşğari deyir: “Bu sözlə hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə olunur”. Buyurun, bu son söz hər şeyi deyir. Və aydın olur ki, bu yardımlaşmaq 3 – 5 insan arasında yox, həm də insan topluluqları arasında, türk qövmləri arasında gərəkdir. Və aydın olur ki, millətin, vətənin taleyi üçün hər kəsə qarşı, hətta din pərdəsi altında işğal məqsədi izləyirsə, ərəbə qarşı da birləşmək gərəkdir. Həmin fikir burada daha sərt şəkildə deyilmişdir:

“Üri kopsa, oğuş aklışur,
Yağı kəlsə, imrəm təprəşür”.

Yəni bir səs-küyə, göy gurultusundan sonra selin-suyun nələr törətdiyini bilmək üçün qohum-əqrəbə axışıb bir-birindən xəbər tutar, ancaq vətənin üstünə düşmənlə gəlsə, bütün el-oba, xalq ayağa qalxar, ordular toplanar, bütün məmləkət yerindən oynar. Mahmud Kaşğari bu fikrin hikmətini belə açmışdır: “Bu sav ayıq-sayıq və sərvaxt olmaq üçün söylənir”.

İslam özünü möhkəmləndirmək üçün, türkü özünə mütləq ram etmək üçün türkün öz keçmişini ilə əlaqəsini kəsirdi. Bəsim Atalay ərəb mənbələrinin özünə istinadən yazırdı ki, onlar türkün ibadət yerlərini dağıdır, alimlərini öldürür, kitablarını yandırırıldı. Bu mənzərə XI əsr türk milliyətçilərinə məlum olduğundan onlar fransız ensiklopedistlərinin üslubu ilə sözlərini ehtiyatla deyirdilər. Onlar “dağıdılmış”, “öldürülmüş”, “yandırılmış” keçmişini obrazlar şəklində canlandırır, nəfəs verib onları dirildirdilər. Məsələn, M. Kaşğari “Divan”da bir tərəfdən atalar sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlar vasitəsilə türkün tarixi xislətini özünə təlqin etməklə, o biri tərəfdən lüğətdə fürsət tapıb yeri düşdükcə türkün qəhrəmanlıq simvollarını – Alp Ər Tonqa, Şu və başqalarını yada salmaqla öz soydaşlarını ayıldır, səfərbər edirdi – öz tarixindən qü-

rur duyan millət yad boyunduruğundan boyun qaçırır.

M. Kaşğari peyğəmbər nəslə sayılmaqla türk haqqında ürəklə danışmaq, onu idealizə etmək imkanı qazanmış olur – daha heç kim türk aliliyinə şəkk gətirə bilməz, ona yuxarıdan aşağı baxa bilməz. O, türk haqqında sözünü buradan başlayır: “Türk: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır...”. Və getdikcə fikrini dərinləşdirir. Bu və bunun ardınca gələn xeyli məlumat hər bir izahlı lüğətdə verilə biləcək adi elmi şərhdir. Ancaq bunun ardınca türkü şöhrətləndirən, türkdə özünə inam hasil edən hədis söylənir: “Ulu Tanrı” mənim bir ordum vardır, ona “türk” adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığımı tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərdəm” deyir”. Əslində, M. Kaşğarinin sətiraltı mətləbi bundan sonra başlanır, o, ləzzət və qürur hissilə sözünü deyir, guya hədisin şərhini verir: “Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “öz ordum” demişdir. Bununla bərabər, ürəklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik, mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə olduğu kimi:

Kaçan körsə anı türk
Budun anqa aydaçı:
Munqar təgir ukuğluk,
Munda naru kəslinür”.

Nə zaman onu (Tanrını) türk milləti görərsə, ona (türkə) onun – türk millətinin söz söyləyəni (yəni Tanrısı) deyəcəkdir: ululuq buna yaraşır, bunun hissəsidir. Bundan sonra ululuq tükənir (Bəndin müasir dilə çevrilməsi Zəki Vəlidi Toğanındır. Bəsim Atalay yazır: “Onu türk boyları görsə, bu adam üçün böyüklük və ululuq yaraşır və ululuq burada kəsilir”. Bəsim Atalay həmin bəndin ərəbcəsini belə tərcümə edir: “Türk oymaqları onu gördükdə onun üçün buna böyüklük və ululuq yaraşır, böyüklük və ululuq burada bitər”. Hər iki variantda belə çıxır: “Türklər (burada ulus, boy, oymaq anlayışları fərq yaratmır, hər üçündə türk nəzərdə tutulur) onu (Allahı) görsə, yəni Allahı başının üstündə saysa, onu yeganə ulu güc bilsə, ona ululuq, böyüklük yaraşır və böyüklük burada qurtarır”. Bu halda belə çıxır ki, hər hansı millət, soy, oymaq Allahını tanıyarsa, ona böyüklük yaraşır (bu doğrudur). Ancaq Zəki Vəlidi tərcüməsində deyilir ki, türk başının üstündə Tanrısını gördüyü üçün Tanrısı türkün haqqında deyir ki, böyüklük türkə yaraşır və bununla da böyüklük, ululuq qurtarır.

Mətləbə uyğun gələn də budur. Ramiz Əskər isə bu bəndin mənasını belə vermişdir:

“Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinin zirvəsinə çatır”. (Bir qədər fərqli olmasına baxmayaraq, bu izah da məqbuldur).

M. Kaşğari istisi üzü qarşan quru qum çölündə, səfasız səhrada yaşayan ərəbin üzünə deyir ki, buyur, mənim sənə tanıtdığım türk budur. Tanrı onu təmiz havalı, torpağı səfalı, bərəkətli yerlərdə məskunlaşdırıb. Və ardınca ən insani sifətlər türk milləti üçün sadalanır: gözəl, sevimli, şirin, ədəbli, sözündə möhkəm, sadə, igid, mərd.

Diqqəti bu da çəkir ki, örnək gətirilən şeirin tarixin dərinliyindən gəlməsi söylənir: Bu şeirdə olduğu kimi. Uca Tanrı türklərdən ibarət ordusu olduğunu və onu qəzəbi tutduğu xalqların üstünə qaldırdığını deyir. Bu sözlər də həmin şeir bəndi kimi tarixin dərinliyinə gedir. Bu, Tanrının türkə hələ islamdan əvvəlki münasibətidir. Tanrı Atillanın sərkərdəliyi ilə bu ordusunu qəzəbinə gəlmiş Avropanın üstünə göndərmişdi. M. Kaşğarinin məntiqi ilə müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş türk imperatorluqları uca Tanrının imperiya xalqlarına qəzəbinin, türkə mərhəmətinin bəhrəsidir.

Açıq görünür ki, M. Kaşğari təkəcə alim, yalnız dilçi deyil, soydaşlarını qəhrəman keçmişinin üstündə qürurla durmağa, başqa mədəniyyətlərin içərisində əriməməyə, istiqlalını qurmağa və qorumağa haraylayan bir milliyətçi, bir siyasi xadimdir. Sözün bu şəkildə, lüğət vasitəsilə deməyin başqa üstünlüyü də var: elmi əsəri, hər hansı bir kitabı bir dəfə oxuyub kənara qoyursan, ancaq lüğət həmişə masanın üstündə olur – onu hər gün açırsan, bir sözü arayanda başqasına da gözün dəyir. Bir sözlə, Kaşğarinin əsəri lüğət-ensiklopediya tipində yarandığı üçün insanlarla daha fəal şəkildə ünsiyyətdə olur.

Mahmud Kaşğarinin bu ensiklopedik əsəri – “Divan”ı tarixi çəkisinə görə Orxon-Yenisey daş yazı abidələrinə bərabərdir.

Azərbaycan dili tədrisinin tarixinə dair

Ağamməd Abdullayev

1957 № 3 / 1958 № 1

Azərbaycan dilinin tədrisi uzun və qədim bir tarixə malikdir. Müxtəlif dövrdə bu fənnin hansı üsullarla tədris olunduğunu, buna dair tərtib olunmuş dərslikləri, keçmiş müəllimlərin Azərbaycan dili tədrisi haqqında irəli sürdükləri fikirləri öyrənmək, şübhəsiz, maraqlı və faydalı bir işdir.

Lakin bir məqalədə bu qədər geniş mövzunu əhatə etmək mümkün olmadığından, qısa şəkildə Zaqafqaziya Qori müəllimlər seminariyasının yetişdirmələri olan: Aleksandr Osipoviç Çernyayevski, Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Firidun bəy Köçərli, Abdulla Şaiq kimi görkəmli müəllim və maarif xadimlərimizin Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsindəki xidmətlərindən, onların bu xüsusda yazdıqları məqalə, dərslik və dərs vəsaitlərindən danışacağıq.

1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Zaqafqaziya əyalətləri üçün açılmış «Закавказская учительская семинария»da yalnız rus, gürcü və erməni uşaqları oxuyurdular. O zaman azərbaycanlılar öz uşaqlarını ruhanilərin təsirilə hökumət məktəblərinə qoymurdular.

Mirzə Fətəli Axundov bu zaman Qafqaz sərdarının (namestnikinin) yanında tərcüməçi vəzifəsində işləyirdi. O, azərbaycanlıları məktəbə cəlb etmək üçün sərdarla danışib razılıq aldıqdan sonra sərdarın tapşırığı ilə əsaslı bir məruzə hazırlayır. Sərdar layihəni təsdiq edib üzərinə: “Təcrübə üçün Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının yanında üç il müddətində ölkənin türk (azərbaycanlı – A. A.) əhalisinə məxsus ayrıca “Tatar şöbəsi” açılсын” sözlərini yazır.

Beləliklə, M. F. Axundovun səyi və təşəbbüsü ilə görülən böyük bir tədbir Azərbaycan xalqının gələcək maarifi və məktəb sisteminin qaydaya salınması işində mühüm rol oynadı.

Həmin tədbirin səmərəli nəticəsi olaraq, 1879-cu ildə Qori seminariyası yanında tatar (Azərbaycan) şöbəsi açıldı və Aleksandr Osipoviç Çernyayevski buraya müdir (müfəttiş) təyin olundu.

A. O. Çernyayevski həmin şöbəyə rusca bilən azərbaycanlı tələbələr cəlb etmək üçün İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, Nuxa, Qazax və s. yerlərə gedib bu şəhərlərdə “городское училище” (şəhər məktəbləri) adlanan məktəblərdən azərbaycanlı uşaqları siyahıya alır, seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə qəbul edirdi. Qəbul edilənlər

içerisində sonralar Azərbaycanın görkəmli maarif, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, istedadlı müəllim və metodistləri kimi məşhur olan: Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Firidun bəy Köçərli, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Üzeyir Hacıbəyov, Süleyman Sani Axundov, Müslüm Maqomayev, Qəfur Rəşad Mirzəzadə və başqaları da vardı. Üç ildən sonra, 1882-ci ildə Qori seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsində ilk buraxılış oldu.

Aleksandr Osipoviç Çernyayevski

Görkəmli müəllim və Azərbaycan dili metodisti Aleksandr Osipoviç Çernyayevskinin Azərbaycan maarifi və müəllimliyi qarşısında diqqətəlayiq xidmətləri olmuşdur. O, 1840-cı ildə Şamaxı şəhərində kasıb bir rus ailəsində anadan olmuş və ilk təhsilini həmin şəhərdəki qəza məktəbində almışdır.

A. O. Çernyayevski öz səyi, mütaliəsi və qabiliyyəti nəticəsində biliyini artırmış və Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənmişdi. Sonra o, Ağsuda poçt idarəsində işləmiş və müəllimliyi sevdiyindən kəndin kiçik yaşlı uşaqlarını toplayıb onlara rus dili dərsi demişdir.

Bir dəfə Qafqaz tədris okruqunun müdiri (попечитель Кавказского учебного округа) Şamaxıya gedərkən, təsadüfən həmin poçt idarəsinə gəlir və burada rusca dərslər oxuyan azərbaycanlı uşaqları görüb maraqlanır. O həmin uşaqları bir-bir yoxlayır, onlara suallar verir, cavablar alır. Onların yazılarına baxır və bu işi çox bəyənir; cib dəftərçəsində Çernyayevskinin adını qeyd edir, sənədlərini hazırlamağı və Tiflisə onun adına ərizə yazıb sənədlərlə birlikdə göndərməyi tapşırır. A. O. Çernyayevski Azərbaycan dilini yaxşı bildiyi üçün qəyyum Tiflisdə onu həmin fənn üzrə müəllim təyin edəcəyinə söz verir.

Bu təsadüfi hadisədən bir az keçmiş A. O. Çernyayevski poçt xidmətçiliyindən azad edilir və Tiflisdəki “Gürcü nüəcəba məktəbi”ndə əvvəlcə müəllim, sonra isə müfəttiş vəzifəsində işləyir. 1879-cu ildən isə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə müdir təyin olunur. A. O. Çernyayevskinin Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq sövti üsulla dərslər yazmaq fəaliyyəti də həmin ildən başlayır.

O zaman Qori seminariyasının yanında baza (nümunə) məktəbləri rolunu oynayan üç ədəd: rus, gürcü və erməni ibtidai məktəbləri vardı. Seminariya tələbələri bu məktəblərdə təcrübə aparır və sınaq dərsləri deyirdilər.

Qori seminariyasında Azərbaycan (tatar) şöbəsi açıldıqdan sonra həmin şəhərdə yaşayan azərbaycanlıların sayı az olduğundan, onlar üçün ibtidai məktəb hələ açmamışdılar. Çernyayevskinin təşəbbüsü ilə Zaqafqaziyanın hər tərəfindən 20 nəfər kəndli balası toplanır və seminariya yanında məktəb açılır. Həmin uşaqlar oraya qəbul

edilirlər. Bu zaman məlum olur ki, Azərbaycan dilində əlifba kitabı olmadığından onlara dərs keçmək mümkün olmayacaqdır.

A. O. Çernyayevski təcili surətdə seminariyanın böyük yaşlı azərbaycanlı tələbələrini öz yanına toplayıb onlarla məsləhətləşir və hələlik dərslik olmadığından onların köməkliyi ilə həftəlik proqram düzəldir, gündəlik dərslərdə sövti üsulla məşğələ aparmaq üçün qıraət materialı hazırlayır.

Bu qayda ilə Çernyayevskinin əlində tədris xeyli material toplanır. Həmin materialları nəzərdən keçirərək gələcəkdə dərslik tərtib etmək üçün hazırlıq işləri görünür.

Bu zaman nə hazırlıqlı Azərbaycan dili müəllimləri, nə də şagirdlər üçün sövti üsulla yazılmış əlifba dərsliyi vardı. Köhnə tipli məktəblərdə isə qədim ərəb və fars dilində yazılmış dərsliklər şəklində tərtib edilmiş kitablardan istifadə olunurdu. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq vəzifəsi Çernyayevskinin öhdəsinə düşdü. O, qısa bir müddətdə ərəb əlifbasını öyrəndi, üç ildən artıq uşaqlara dərs deyib, təcrübə və müşahidələr apardıqdan sonra istifadə etdiyi tədris materialından sövti üsulla bir əlifba kitabı yaratdı və adını “Vətən dili” qoydu.

A. O. Çernyayevski öz tələbəsi Rəşid bəy Əfəndiyevin ərəb əlifbası ilə yazdığı gözəl xəttindən istifadə edərək “Vətən dili” kitabını ona yazdırmış və 1883-cü ildə daş basdırmasında (Rəşid bəy Əfəndiyevin xətilə) basdırmışdır.

“Vətən dili” sövti üsulla yazılmış ilk Azərbaycan dili dərsliyidir. Həmin dərslik 48 səhifədən ibarətdir. Hər il az bir dəyişikliklə 1910-cu və daha sonrakı illərə qədər çap olunmuşdur. Azərbaycanlı uşaqlar həmin dərslik vasitəsilə məktəblərdə savad öyrənmişlər.

Məşhur alim və metodist Fərhad Ağazadənin yazdığına görə, A. O. Çernyayevski “Vətən dili” dərsliyindən istifadə etmək yolunu müəllimlərə göstərmək üçün ayrıca bir metodika (“Üsul kitabı”) da yazmışdır. Lakin bu kitab çap edilməmişdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində A. O. Çernyayevskinin xidmətləri böyükdür. O, ilk dəfə sövti üsulla azərbaycanlı uşaqlara ana dilini tədris etmiş, öz “Vətən dili” dərsliyi ilə Azərbaycan məktəblərində sövti üsulla tədrisin əsasını qoymuşdur.

Rəşid bəy Əfəndiyev

1879-cu ildə M.F.Axundovun böyük səyi və təşəbbüsü ilə açılmış, A.O.Çernyayevskinin rəhbərliyi ilə çətin bir şəraitdə öz işini davam etdirmiş Qori seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsi üç il sonra artıq öz bəhrəsini verməyə başladı və 1882-ci ildə bu şöbənin ilk buraxılışı oldu. Həmin buraxılışda seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirən tələbələrdən biri də Rəşid bəy Əfəndiyev idi.

Görkəmli müəllim, metodist və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev 1863-cü ildə Nuxa şəhərində anadan olmuş, 7 yaşından mollaxanaların birində təhsil almağa başlamışdır.

1877-ci ildə Rəşid bəyi mollaxanadan çıxarıb şəhər məktəbinə qoyurlar. O həmin məktəbdə iki il oxuyur. 1879-cu ilin may ayında A. O. Çernyayevski Qori seminariyasının yeni açılacaq Azərbaycan (tatar) şöbəsinə tələbə toplamaq məqsədilə Nuxa şəhərinə gəlir. Burada o, altı nəfər azərbaycanlı tələbə seçir və Rəşid bəyi də həmin şagirdlərə başçı təyin edib Qoriyə yola salır.

Rəşid bəy Əfəndiyev başqa tələbələrə nisbətən həm yaşlı, həm də hazırlıqlı olduğundan onu Qori seminariyasının birinci – əsas sinfinə qəbul edirlər. O, üç ildən sonra, 1882-ci ildə Qori seminariyasını bitirib Qutqaşenin (indiki Qəbələ) ikisinfli məktəbinə müdir və müəllim təyin olunur. Tam 8 il burada müəllimlik edir və 1890-cı ildə ona Nuxanın Xaçmaz kəndində məktəb açıb, müəllimlik etmək tapşırılır. O həmin ildə Xaçmaz kəndində birsinifli məktəb açır və 1892-cı ilə qədər orada müəllimlik edir.

Rəşid bəy uzun müddət kənddə müəllimlik edərkən A. O. Çernyayevskinin tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsliyi ilə şagirdlərə savad öyrədirdi. Bu zaman həmin dərsliyin bütün müsbət və mənfi cəhətlərini təcrübədən çıxara bilmişdi. Rəşid bəy müəyyən etmişdi ki, Çernyayevski ərəb əlifbasını, onun bütün mürəkkəb xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənə bilmədiyindən, “Vətən dili” dərsliyinin tərtibində bəzi səhvlərə yol vermişdir. Mollalar Çernyayevskiyə öyrətmişlər ki, ərəb əlifbasındakı hərflərin hər birinin dörd şəkli vardır: biri – başda yazılan, biri – başqa hərflə bağlı yazılan, biri – ortada yazılan, biri də müstəqil olandır.

A. O. Çernyayevski də ərəb əlifbasında 32 hərfin hər birinin dörd şəkli olduğunu nəzərə alıb dərsliyində $32 \times 4 = 128$ ədəd dərs düzəltmişdi. Məhz buna görə Çernyayevskinin “Vətən dili” kitabı ilə dərs deyən müəllim məcbur idi ki, yalnız əlifbanı öyrətmək üçün şagirdləri rəhbərsiz cümlələr üzərində azı altı ay məşğul etsin.

Rəşid bəy Əfəndiyev bütün bu nöqsanların aradan qaldırılmasına və təlimin altı ay müddətinə deyil, bir aya başa çatdırılmasına kömək etmək məqsədilə öz bacarıq və təcrübələrinə əsasən 1889-cu ildə “Uşaq bağçası” dərsliyini yazıb nəşr etdirir. Müəllif bu dərsliyin üzərində “Savadsız adam bu kitab ilə bir ayda oxuyar və yazar” sözlərini qeyd etmişdi.

Rəşid bəy Əfəndiyev bu dərsliyi tərtib edərkən uşaqların yaş və bilik səviyyəsini nəzərə alıb, kitaba heyvanların həyatına dair (tülkü, çaqqal və s.) nağıllar, uşaqları maraqlandıran kiçik mənzumə və hekayələr də daxil etmişdi.

Dəfələrlə çap olunan dərslük bütün Qafqazda, hətta Zakaspi vilayətlərində də tanınmış və tirajı 90.000 nüsxəyə çatmışdı.

Bundan əlavə, Rəşid bəy Əfəndiyev 1901-ci ildə “Bəsirətül ətfal” adlı qiraət dərsl-

liyini yazıb Bakıda çap etdirir.

Müəllif kitabın müqəddiməsində yazır: “Türk – Azərbaycan dilində məkatibi ibtidaiyyədə qiraət üçün münasib kitabımız olmadığından neçə illərdən bəri rastıma gəldikcə zəmanəmizə uyğun və məişətimizə münasib bildiyim bir parça, hekayə və rəvayətləri sadə türk (Azərbaycan – A. A.) dili ilə təqirir və təhrir eyləmişəm”.

Rəşid bəy Əfəndiyev Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində görkəmli müəllim, metodist və gözəl dərsləklərin müəllifi kimi möhkəm bir mövqə qazanmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə

A. O. Çernyayevski 1882-ci ildə Qori seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə tələbə toplamaq üçün Naxçıvan şəhərinə getmişdi. O, buradakı şagirdləri yoxlayıb üç nəfərini yararlı hesab etdi; həmin üç nəfərin içərisində şəhər məktəbinin ən yaxşı şagirdlərindən sayılan Cəlil Məmmədquluzadə də vardı.

Cəlil Məmmədquluzadə 1882-ci ildə Qori seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə qəbul olunur. Beş il oxuduqdan sonra, 1887-ci ildə seminariyanı bitirib kənd müəllimi adını alır və həmin ildən də müəllimlik fəaliyyətinə başlayaraq tam on il, yəni 1897-ci ilin iyul ayına qədər kənddə işləyir.

10 illik müəllimlik fəaliyyəti dövründə köhnə məktəbin bütün nöqsanlarını, ana dili tədrisinə əngəllər törədən səbəbləri, ərəb əlifbasının tədris prosesində qarşıya çıxardığı böyük çətinlikləri təcrübədə görmüş və sonralar bunları öz əsərlərində və “Molla Nəsrəddin” jurnalında yazdığı məqalələrində, felyetonlarında bacarıqla tənqid və ifşa etmişdir.

C. Məmmədquluzadənin ana dili tədrisi sahəsindəki ilk xidməti ərəb əlifbasına olan mənfi münasibəti idi. Uzun illər məktəbdə ana dili dərsi dediyi zaman şagirdlərin savadlanmasında bu əlifbanın nə qədər çətinlik törətməsinin bilavasitə şahidi olmuşdu. Məhz buna görə də C. Məmmədquluzadə: “...bu ispoqlıfları məhv edib, onu latın əlifbası ilə əvəz etmək lazımdır”, – deyərək əlifbanı dəyişdirməyi zəruri hesab etmişdir.

O, 1895-ci ildə hələ kənd müəllimi vəzifəsində işləyərkən ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etmək barədə məsləhət almaq üçün Peterburqa, “Новое время” qəzetinin redaktoru Suvorinin yanına gedir. Lakin Suvorin “belə bir məsələni qaldırmağın vaxtı deyildir”, – deyərək ona bu təşəbbüsdən əl çəkməyi məsləhət görür. C. Məmmədquluzadə ərəb əlifbasını başqa bir əlifba ilə əvəz etmək ideyası ilə cavanlıq illərində çox maraqlandığını öz xatirətində belə qeyd edir:

“O vədə şərqsünas və misyonerlərdən qazanlı Radlov Azərbaycan üçün bir yeni əlifba təklif eləyirdi. Bu rus hərflərindən ibarət idi. Ancaq rus hərfləri içində olmayan bir neçə sövt üçün, yeni bir neçə hərflər icad etmişdi. Bu hürufatın nümunəsi o vaxtlar

Qafqaz maarif idarəsi tərəfindən nəşr olunan “Qafqazı öyrənmə materialları” məcmuəsində hərdən çap olunardı. Haman Radlovun türklər (azərbaycanlılar – A. A.) üçün yeni əlifbasını təsdiq etdim”.

C. Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin sadəliyi və saflığı, onun tədris planlarına daxil edilməsi və həmin fənnə verilən saatların artırılması və s. bu kimi məsələlərə dair “Molla Nəsrəddin” jurnalında təkcə məqalə və felyetonlar dərc etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda həmin məsələləri əyani şəkildə oxuculara çatdırmaq üçün bir sıra maraqlı şəkil və karikaturalardan da istifadə etmişdir. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1911-ci il 8-ci nömrəsində belə bir şəkil verilmişdir. Məktəb şagirdləri sıra ilə düzülüşlər; köhnəpərəst bir müəllim zorla uşaqların ağına uzun bir dil soxur. Şagirdlər dillərini çıxarıb müəllimə göstərib deyirlər:

“A Mirzə! Bax bizim də dilimiz var, sən allah qoy onu da bir az öyrənək.

Müəllim – Yox, olmaz! Türk dili olmaz! Gərək bunu soxam boğazınıza”.

C. Məmmədquluzadə Tiflisə köçdükdən sonra məşhur jurnalist və metodist Məmmədəğa Şahtaxtinski ilə birlikdə “Şərqi-Rus” qəzetində əməkdaşlıq edir və eyni zamanda müəllimliyi davam etdirməyə başlayır; Tiflisdə məktəb açır və onu “Əvvəlinci müsəlman pansiyonu və xüsusi məktəb” adlandırır.

Böyük yazıçı, görkəmli ana dili müəllimi və metodisti Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində özünəməxsus şərəfli bir yer tutmuşdur. O, həm bədii əsərləri və “Molla Nəsrəddin” jurnalında felyetonları ilə, həm də başqa qəzetlərdəki məqalələri ilə Azərbaycan dilinin məktəblərdə tamhüquqlu bir fənn kimi tədris olunmasına çalışmış, ana dilinin tədrisinə dair qiymətli fikirlər irəli sürmüş və köhnə dini məktəblərə qarşı amansız mübarizə aparmış böyük pedaqoqdur.

Firidun bəy Köçərli

Azərbaycanın görkəmli alimi, məşhur ana dili müəllimi Firidun bəy Köçərli 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, əvvəlcə (1872-ci ildə) Şuşada müdərris Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində (mollaxanasında) üç il “Quran”, “Gülüstan”, “Bustan” və “Leyli və Məcnun” əsərlərini oxumuş; 1875-ci ildən isə 3 – 4 il rus məktəbində təhsil almışdır.

A. O. Çernyayevski Qori seminariyasına tələbə toplamaq üçün 1879-cu ildə Şuşa şəhərinə gəldiyi zaman gənc Köçərli ilə söhbət aparmış, onun zirək və savadlı olduğunu görüb həmin ildə Firidun bəyi seminariyanın Azərbaycan (tatar) şöbəsinə qəbul etmişdir.

Firidun bəy Köçərli seminariyada altı il təhsil aldıqdan sonra oranı müvəffəqiyyətlə bitirib İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyin edilir.

Öz səyi nəticəsində rus, fars və Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənmişdi. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə 1896-cı ildən Qori seminariyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə təyin olunur və öz bacarığı, xoş rəftarı, müəllimlik səriştəsilə tez bir zamanda məşhur olur.

Firidun bəy Köçərli tam 35 il müəllim olmuş və bu müddətdə işinin çoxluğuna baxmayaraq, müntəzəm surətdə mətbuat səhifələrində çıxış etmiş, digər ciddi mövzularla bərabər Azərbaycan dilinə, onun tədrisinə dair məqalələr yazmış, dərslərin tərtibində yaxından iştirak etmişdir.

F. Köçərli 1897-ci ildə müəllimi A. O. Çernyayevskinin vəfatından sonra öz tələbəlik vəzifəsini yerinə yetirərək onun “Vətən dili” dərsliyini yenidən işləyib təkmilləşdirmiş və nəşr etdirmişdir. Tədris etdiyi fənni ürəkdən sevən həqiqi bir ana dili müəllimi kimi həmişə dilimizi ağırlaşdıranlara, osmanlı, ərəb-fars dillərini zorla Azərbaycana gətirmək istəyənlərə qarşı mübarizə aparmış və öz əməli işi ilə bu zərərli hərəkətə cavab vermişdir.

F. Köçərli iki böyük cilddən ibarət məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı, 1903-cü ildə rus dilində yazıb nəşr etdirdiyi “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabçası, 1911-ci ildə Tiflisdə çap etdirdiyi “Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il mürur etmək münasibətilə yazılmış risaleyi-yadigarənə”, 1912-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Balalara hədiyyə” kitabları, 1898-ci ildə “Qafqaz” qəzetinin səhifələrində ərəb əlifbasının qüsurlarına dair yazdığı bir sıra məqalələr, 1909-cu ildə “Tərəqqi”, 1914-cü ildə “Kaspi” qəzetində və s. mətbuatda dərc etdirdiyi əsərlər, məktəb, maarif, Azərbaycan dilinin saflığı, onun bir sıra zərərli təsirlərdən mühafizə olunması kimi işlərə xeyli kömək etmiş və zamanının vacib, aktual tələblərinə cavab vermişdir.

Ədib Azərbaycan dilinin saflığından danışıarkən yazırdı:

“...Ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin şövq və həvəsində olub ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə böyük səhvdir. Vaxta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yəni ki, ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və “mollalıq” izhar etmək iddiasına düşüb, kəlamı qəliz ibarələr ilə və çətin anlaşılan ərəb və fars sözlərilə doldurub əsl mənanı daha da dərinə salmaq və onun üzünə... qəliz ibarələr toxunmuş pərdə çəkmək... ol-cəhətdəndir ki... qəzetlərimizdə dərc olunan qəliz ibarələr ilə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi və fənni məqalələri oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar və qəzeti oxumaqdan ikrah edirlər.

Dil nə qədər açıq, sadə olsa da bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar. Əlbəttə, dilimizə qarışıb türkləşmiş (azərbaycanlaşmış – A.A) “fayda”, “zərər”, “xeyir”, “dost”,

“düşmən” və bunlar misilli həddən ziyadə istemal olunan ərəbi və farsı sözlərin barəsində bizim iradəmiz yoxdur...

Məlum ola ki, Azərbaycan türklərinin hər dildən ziyadə xoşladığı, meyl və rəğbət göstərdiyi fars dili olubdur. “Ləfz-ləfzi ərəbəst, farsı şəkərəst, türki hünərəst” dedikdə bizim türklər ərəb dilini tərif edib və türk dilində söyləməyi hünər bilib, hər iki dildən ziyadə meyl və həvəs göstərdikləri “şəkərə” olubdur ki, fars dilindən ibarətdir”.

F. Köçərli öz cəsarətli məqalələri ilə ana dilində müəllim hazırlığı məsələsinə əhəmiyyət vermək, Azərbaycan müəllimlərinə olan böyük ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün darülmüəllimeynlərin sayını artırmağı tələb edir və bu barədə yazırdı:

“...Bu halda hər şeydən artıq ehtiyacımız müəllimləredir. Hər tərəfdən bizə kağızlar gəlir ki: “flankəs məktəb açmış və ya açmaq niyyətində varıq, bizə müəllim lazımdır. Kurs qurtarmış şagirdlərinizdən yaxşılarını bizə göndərin”.

F. Köçərli Azərbaycan dilinin sadəliyini və təmizliyini korlayanlara qarşı kəskin çıxışlar edərək “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərin və məzmunlu məqalələr çap etdirmişdir. 1913-cü ildə həmin jurnalda çap edilən “Ana dili” sərlövhəli məqalədə yazırdı:

“...Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “İşbu”, “iştə”, “şindi”, “şol”, “əfəndim”, “baqalım”, “nasıl” sözləri qəzetə sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzet və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız öylə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəlik təlim qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çox işlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz. Bizim əqidəmizcə bu müqəllidlik və rəftar xalqa xəyanət etməkdir... İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur: bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

Doğrudan da bir fikir etmək lazımdır. Dil insana verilibdir ki, onunla insan öz fikir və hisslərini bəyan etsin... Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşığı şəxsin fikri də dolaşığıdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur.

...Xalqını sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar. Ana dilindən uzaq düşməsinlər, fikirlərini açıq, sadə dildə yazsınlar ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın...”.

F. Köçərli başqa bir məqaləsində ana dilinin mahiyyətini izah edərkən , onu “mil-

lətin diriliyi”, “həyatın mayəsi” adlandırır və dilimizi qavrayıb mühafizə etməyi belə tövsiyyə edir:

“...Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzələsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir... Bu, insana bəxş olunan gözəl nemətlərdən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcdur.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir:

“Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan, ölüb itməz, amma dilini alsan fəvt olar və ondan bir nişan qalmaz...”.

F. Köçərli ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsinin fəal tərəfdarlarından biri olmuşdur. O zamanlar Azərbaycan dilində qəzet nəşr olunmağa icazə verilmirdi. Buna görə F. Köçərli ərəb əlifbasının yaramazlığı haqqında fikirlərini 1898-ci ildə rusca nəşr edilməkdə olan “Qafqaz” qəzetinin 230, 238 və 264-cü nömrələrində dərc etdirmişdi.

F. Köçərli ərəb əlifbası haqqındakı fikirlərini öz “Mirzə Fətəli Axundov” adlı əsərində daha aydın izah etmişdir. 1911-ci ildə Tiflis şəhərində çap olunmuş həmin kitabça 71 səhifədən ibarətdir. F. Köçərli bu kitabçanı M. F. Axundovun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazıb çap etdirmişdi.

Müəllif burada qısa şəkildə M. F. Axundovun tərcümeyi-halı, ictimai fəaliyyəti, əlifba haqqındakı fikirləri və göstərdiyi fəaliyyət, komediyaları, “Aldanmış kəvakib” əsəri və s. haqqında məlumat vermişdir.

F. Köçərli həmin əsərində əlifbadan danışarkən ərəblərdən aldığımız sillabi xəttin nöqsanlarını, onun Azərbaycan xalqının geridə qalmasının əsas səbəbi olduğunu qeyd edir. Sonra o, ərəb əlifbasının tədris işindəki çətinliklərini misallarla göstərir və ayrıca sait səsləri olan bir əlifbaya keçməyi lazım bilir. Nəhayət, F. Köçərli yazır: “Amma avamlığın zoru, adət və ayinin gücü bizim canımıza bir dərəcədə sirişt edibdir ki, həqiqəti görüb təsdiq və qəbul etməkdə aciz olmuşuq. Kömürə ağ və qatığa qara deyə-deyə qalmışıq...”.

Göründüyü kimi, F. Köçərli də böyük mütəfəkkirimiz M. F. Axundov kimi Azərbaycan xalqının geridə qalmasının, əhalinin savadsız olmasının səbəblərini ərəb əlifbasının yaramazlığında və nöqsanlı olmasında görürdü.

M. F. Axundovun müasiri və ərəb əlifbasına olan münasibətdə onun fikirlərinin davamçısı olan F. Köçərli ömrünün sonuna qədər köhnə əlifba ilə mübarizə aparmış və “hürufatımızın qüsuru barəsində dinməyib keçsək, vicdanımız bizi rahat qoymaz”, – deyə 1898-ci ildə “Qafqaz” qəzetindəki bir sıra böyük məqalələrilə və M. F. Axundova

həsr etdiyi xüsusi kitabda ərəb əlifbasının qüsurlarını açıb göstərmişdir.

F. Köçərli oxuculara fikrini aydın çatdırmaq məqsədilə mədəni xalqların işlətdikləri *alfabeti xətlə*, geridə qalmış şərq xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqının işlətdiyi *sillabi xəttin* mahiyyətini izah edərək göstərir: “...xətti alfabeti o xətdən ibarətdir ki, kəlmələr hürufi məqtəə vasitəsilə tərtib olunur və xətti sillabi o xətdən ibarətdir ki, kəlmələr hüruf müttəsilə vasitəsilə tərtib olunur. Xətti alfabetidə hər bir hərf həmişə özünəməxsus şəkildə qalır. Xətti sillabidə bir hərf neçə cür şəklə düşür. Bizim hərflər kimi kəlmənin başında bir şəkildə yazıldıqda, ortasında başqa və axırında özgə bir şəkildə yazılır”.

Beləliklə, Firidun bəy Köçərlinin böyük xidmətlərindən biri də vaxtilə əlifbamızın dəyişdirilməsinə tərəfdar çıxması və bu fikrini cəsarətlə mətbuat səhifələrində təbliğ etməsidir.

F. Köçərli 1912-ci ildə Bakı şəhərində məktəb yaşlı uşaqlar üçün 102 səhifədən ibarət “Balalara hədiyyə” adlı kitabını nəşr etdirir. Əsəri iki hissəyə bölünür: birincidə 42 tərbiyəvi mətn, ikinci hissədə isə 33 mənzum parça verilmişdir. Hər mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq atalar sözü və tapmacalar vardır. Bunlar oxunacaq mətnin mənasını və tərbiyəvi mahiyyətini tamamlamağa kömək edir.

Müəllif kitabın əvvəlində “Mühərririn ifadəyi məramı” sərlövhəsilə kiçik bir giriş verərək qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqı uzun illər boyu məişətinə, adət-ənənəsinə dair yaratdığı nağıl, mənzumə və hikmətamiz sözlər (atalar sözü), nazik mənalı müəmma və tapmacalar, uşaqların ürəyini açan yanılmaclar, sayaçı sözlər və s. zaman keçdikcə xatirələrdən çıxmaqdadır. Öz tarixini, vətəninə və dilini sevən xalq yaradıcılığını həvəs və diqqətlə toplayıb qiymətli bir abidə kimi saxlayar və övladlarının ilk təlim-tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayar.

F. Köçərli yazır: “Mən də balalara hədiyyə olmaq üçün xalqımızın yaratdığı nağıl və hekayələri, məsəl və tapmacaları və bir çox mənzumələri toplayıb bu kitabı tərtib etdim ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın”.

F. Köçərlinin uşaqlar üçün nəşr etdirdiyi bu qiymətli kitab, dil etibarilə sadə, məzmununa görə məktəb yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün yararlı bir əsər olmuşdur. O, uzun müddət məktəblərdə ana dili dərsləri üzrə bir qıraət kitabı kimi istifadə olunmuş, eyni zamanda şagirdlərin sinifdən kənar mütaliəsinə xeyli kömək etmişdir.

Ömrünün 35 ilini Azərbaycan dili müəllimliyinə həsr etmiş F. Köçərlinin elm, maarif və tədris sahəsindəki böyük xidmətləri ona Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində xüsusi bir mövqe qazandırmışdır.

Abdulla Şaiq Talıbzadə

Qocaman müəllim və ədibimiz Abdulla Şaiq Talıbzadə 1881-ci il fevralın 25-də Tiflisdə anadan olmuşdur. Atası altı sinifli şəhər məktəbində müəllim idi. Abdulla Şaiq də 7 yaşına çatdıqda həmin məktəbə daxil olub, Azərbaycan, fars və rus dillərini öyrənmişdir.

Abdulla Şaiq 1901-ci ildə Bakıda birinci Aleksandriyski gimnaziyada Azərbaycan dili müəllimi hüququnu almaq üçün imtahan verir. Bu zaman komissiyada Nəriman Nərimanov və daha üç nəfər rus dili və ədəbiyyat müəllimi də varmış. Nəriman Nərimanov ona Azərbaycan dili və ədəbiyyata dair, rus dilində metodika və didaktikaya aid suallar verir. Gənc Şaiq bütün suallara kifayətləndirici cavablar verdiyindən müəllimlik hüququnu almağa müvəffəq olur.

Abdulla Şaiq Bakı duması nəzdindəki maarif şöbəsi müdiriyyətinə ərizə verib müəllimlik etmək üçün yer istəyir. Onu müvəqqəti olaraq “ehtiyat müəllimi” təyin edirlər. Şəhər məktəblərində Azərbaycan dili müəllimləri xəstələndikləri zaman Abdulla Şaiq onları əvəz edir. Həmin il o, bir neçə məktəbdə xəstə müəllimlərin əvəzinə dərs verir.

1902-ci ildə Abdulla Şaiq görkəmli maarifpərvər Həbib bəy Mahmudbəyovun müdir olduğu altı sinifli məktəbin aşağı siniflərində ana dili müəllimi təyin olunur.

1903-cü ildə Sabunçuda altı sinifli məktəbdə ana dili müəllimi vəzifəsində işləyir. Sabunçuda işləməyin Abdulla Şaiqə böyük təsiri olur; o, burada neftçi fəhlələrinin ağır həyatı ilə yaxından tanış olur ki, bütün bunlar ona gələcək ədəbi yaradıcılığında kömək edir.

Abdulla Şaiq həmin il şəhər məktəbindən azad olunub üçüncü gimnaziyaya müəllim təyin olunur, eyni zamanda Sabunçu məktəbində müəllimliyinə davam edir.

1905-ci ildə Sabunçu məktəbindən və üçüncü gimnaziyadan çıxıb birinci realni məktəbin aşağı siniflərində və şəhər yeddinci məktəbində dərs deməyə başlayır. Bu zaman şəhər yeddinci məktəbinin müdiri Süleyman Sani Axundov idi.

Abdulla Şaiq 1911-ci ildə dərs dediyi başqa məktəbləri buraxıb, ancaq realni məktəbdə müəllimlik etməyə başlayır. Bu illərdə o, müəllimliklə bərabər, eyni zamanda uşaqlar üçün də əsərlər yazmağa başlayır; həm pedaqoji fəaliyyətilə, həm də əsərlərilə gənc nəsli yeni ruhda tərbiyələndirmək, onlara dil və ədəbiyyatımızı sevdirmək məqsədini qarşıya qoyur.

Xalq maarifi və məktəb tariximizdə Abdulla Şaiqin ən görkəmli işlərindən biri də onun ana dilində dərsliklər yaratmaq sahəsindəki fəaliyyətidir. 1910-cu ildə ibtidai məktəblərin birinci sinfi üçün sövti üsulla yazdığı “Uşaq gözlüyü” adlı dərsliyini Bakıda nəşr etdirir. Sövti üsulla tərtib olunmuş bu dərslik, uzun müddət ibtidai

məktəblərimizin birinci siniflərində əlifba kitabı kimi istifadə edilmiş və minlərlə azərbaycanlı uşaq bu dərsliyin köməkliyi ilə ana dilində yazıb-oxumağı öyrənmişdir.

Gözəl, nəcib bir müəllim və metodist, görkəmli ədib və şair Abdulla Şaiq Talıbzadə yarım əsrdən çox pedaqoji və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, səmərəli fəaliyyətilə xalqımızın mədəni inkişafına, məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmasına ardıcıl surətdə kömək etmişdir.

Xalq maarifinə xidmət etmək, ana dilində məktəb açıb, dərsliklər yaratmaq kimi nəcib təşəbbüslər ən ali və yüksək vəzifələrdən biridir. Xalqına xidmət edən belə maarifpərvər insanlar xalq arasında həmişə hörmət və ehtiramla yad edirlər. Məktəb tariximizdə fəaliyyət göstərmiş belə görkəmli şəxsiyyətlər çoxdur. Onların pedaqoji görüşlərini tədqiq etmək, təlim-tərbiyə sahəsində həyata keçirdikləri faydalı işləri öyrənilməli mətbuatda işıqlandırmaq, pedaqoq və metodistlərimizin təxirəsalınmaz işlərindən biri olmalıdır.

Azərbaycan (dilin) ədəbi tələffüzü haqqında

Əziz Əfəndizadə

1955 № 4

Ədəbi dil adi danışiq dilinə, o cümlədən dialekt və şivələrə nisbətən daha geniş ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Çünki adi danışiq dilindən, o cümlədən dialekt və şivələrdən, başlıca olaraq, məişətdə istifadə edilir, ədəbi dil isə dövlət idarələrinin, elm və ədəbiyyatın, məktəb və mətbuatın dilidir. Bütün dövlət aktları, elmi və bədii əsərlər ədəbi dildə yazılır, məktəblərdə, radio verilişlərində, teatrda – bütün ictimai yerlərdə ədəbi dildən istifadə olunur. Buna görə də ədəbi dilə mükəmməl yiyələnməyin ictimai əhəmiyyəti çox böyükdür.

Ədəbi dilə yiyələnmək – onun müəyyən edilmiş normalarına düzgün riayət etmək vərdişlərini qazanmaq deməkdir. Bu normalar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) leksik normalar;
- 2) qrammatik normalar;
- 3) üslub normaları;
- 4) orfoqrafik normalar;
- 5) orfoepik normalar.

Bu məqalədə yalnız orfoepik normalardan danışacağıq.

Şifahi ədəbi dilin özünəməxsus müəyyən normaları – orfoepiya qaydaları vardır. Məsələn, “saxlayır” sözünü müxtəlif şivələrdə bəziləri [saxlayır], bəziləri [saxliyir], [saxliyədu] və s. şəklində tələffüz edirlər. Halbuki bu sözü ədəbi tələffüzdə [saxliyır] şəklində demək lazımdır. Yaxud “ördək əti” ifadəsi ədəbi dildə [ördəyəti] şəklində tələffüz edilməli olduğu halda, bəziləri bunu [ördəkəti], [ürdəyəti] şəklində tələffüz etməklə, ədəbi tələffüz qaydalarını pozurlar.

Vahid və ümumi tələffüz qaydalarının məcmuuna *orfoepiya* deyilir. Orfoepiyaya, adətən, “düzgün tələffüz” də deyirlər.

Orfoepiya anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- 1) Tələffüz (söz və söz birləşmələrində). Nitqdə sait və samit səslərin tələffüzü;
- 2) Vurğu (söz vurğusu və frazeoloji vurğu). Şifahi nitqin formalaşmasında, sözlərdəki səslərin düzgün tələffüzü ilə bərabər, vurğunun da mühüm rolu vardır. Məhz buna görə də, məsələn, “opera”, “halbuki”, “belə” və s. sözlərin [ope´ra], [ha´lbuki], [be´lə] şəklində tələffüzü orfoepik cəhətdən doğru hesab edilə bilməz;
- 3) İntonasiya (nitqin metodikası). Cümlənin intonasiya etibarilə düzgün deyilməsi

nitqə başqa bir rəng verir və onun ədəbi dil normalarından kənara çıxdığı təsirini bağışlayır. Buna görə də ədəbi tələffüzdə intonasiya da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitqə aid olan bəzi hadisələr, məsələn, fərdi xüsusiyyət daşıyan *diksiya* düzgün tələffüzlə bağlı məsələ deyildir. Belə ki, bəzi insanlar düzgün diksiyaya malik olmur, yəni səslərin məxrəcini tam aydın və dəqiq anlaya bilmir, lakin sözləri ədəbi cəhətdən düzgün tələffüz edirlər. Əksinə, bəziləri yaxşı diksiyaya malik olur, lakin ədəbi tələffüz qaydalarına riayət etmir, nitqlərində yerli şivə xüsusiyyətlərini bol-bol işlədirlər. Məsələn, “gətirmək” əvəzinə [getirmək], “bu qədər” əvəzinə [bu qədir], “corab” əvəzinə [curab] və s. kimi tələffüz edirlər.

Məlumdur ki, şifahi nitqdə müxtəlif fərdi çatışmazlıqlar da (məsələn, pəltəklik, kəkələmək, bəzi samitləri düzgün tələffüz edə bilməmək və s.) orfoepiya ilə əlaqədar deyildir.

Orfoqrafik normalarla orfoepik normalar arasında kəskin bir fərq yoxdur. Əksinə, onlar arasında möhkəm əlaqə vardır. Bir sıra normalar həm yazı, həm də tələffüz üçün eynidir. Buna görədir ki, çox hallarda bu və ya digər sözün yazılış qaydası (orfoqrafiyası), onun tələffüz qaydasından (orfoepiyasından) heç də fərqlənmir. Bu, Azərbaycan dilində, xüsusilə əsas lüğət fonduna aid olan sözlərdə özünü daha aydın göstərir. Məsələn: *ata, əl, gözəl, yaxşı, sən, hava, ay, qızıl, gecə, üç, su, taxıl, beş, şəkil* və s. sözlər bu qəbildəndir.

Lakin Azərbaycan ədəbi dilində yazılışı ilə tələffüzü arasında müəyyən fərqlər olan sözlər də az deyildir. Məsələn: “dovşan”, “dovğa” yazılır, [do:şan], [do:ğa] tələffüz edilir, yaxud “hətta”, “əlbəttə” yazılır, [hətta], [əlbəttə] tələffüz edilir, “alsaydı”, “görsəydi” yazılır, [alseydi], [görseydi] kimi tələffüz edilir və s.

Beləliklə, aydın olur ki, yazılış qaydaları ilə (orfoqrafiya ilə) tələffüz qaydaları (orfoepiya) arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır.

Bu belə də olmalıdır. Çünki orfoqrafiya yalnız fonetik prinsip əsasında qurulmur. Əgər yazılı ədəbi dilin qaydaları tamamilə şifahi dilin qaydaları əsasında qurulmuş olsa idi, o zaman bir sıra leksik elementlər (söz kökləri) müəyyən qrammatik kateqoriyaların morfoloji formaları ilə qarışdırılırdı. Məsələn, Azərbaycan dilinin tələffüzündə bitişdirici “y” samitindən əvvəlki açıq sait qapalı saitə keçir. Məsələn, “başlayır” sözü [başlıyır] şəklində, “tələbəyə” sözü [tələbiyə] şəklində tələffüz edilir. Əgər bu sözləri morfoloji hissələrə ayırmış olsaq, sabit söz köklərini düzgün müəyyən etmək olmaz.

Başqa bir misal: Orfoqrafiyada “yarısı” şəklində yazılan bu söz, orfoepik cəhətdən [yarsı] şəklində tələffüz edilir. Bu sözü tərkibinə görə təhlil etmiş olsaq, belə çıxar ki, sözün kökü “yar”dır. Halbuki “yar” sözü ilə “yarı” sözü arasında mənaca böyük fərq vardır.

Orfoqrafiyada bu kimi cəhətlərə yol verilmir. Orfoepiya qaydalarında isə belə hallar çox ola bilər. Çünki orfoepik tələffüzdə praktik xalq dilinin normaları əsas götürülür.

Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasına əsasən söz köklərində saitlər dəyişilməzdir – sabitdir. Lakin orfoepiyada söz kökündəki saitlər dəyişə bilər (bunu yuxarıdakı misallarda müşahidə etmək olar).

Orfoqrafik qaydaların yazıda düzgün və dəqiq şəkildə ifadəsi dilin əlifba sistemi ilə bağlıdır. Vaxtilə ərəb əlifbası əsasında qurulan Azərbaycan yazısında orfoqrafik qaydaları tam və dəqiq şəkildə müəyyən etmək mümkün deyildi. Azərbaycan yazısı üçün yalnız yeni əlifbanın (əvvəlcə latın, sonra isə rus qrafikası əsasında yaranmış əlifbanın) həyata keçirilməsindən sonra orfoqrafik qaydalar tədricən sabitləşməyə və dəqiqləşməyə başladı.

Lakin, ümumiyyətlə, heç bir əlifba dilin bütün tələffüz xüsusiyyətlərini əks etdirə bilməz. Çünki əlifbada qəbul edilən hərflər, başlıca olaraq, dildəki əsas səsləri – fonemləri əks etdirə bilər. Halbuki dildə həmin səslərin müxtəlif variant və ya variasiyaları da ola bilər ki, bunlar üçün əlifbada xüsusi işarə müəyyən edilmir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki [i] səsi bəzi hallarda dilin ön hissəsində və ağız boşluğunun daha çox qapalı vəziyyətində tələffüz olunur ([çit], [bilik] və s.), müəyyən hallarda isə dilin nisbətən arxa hissəsində ([i] ilə [ɪ] arasında) tələffüz edilir ([gətir], [ıldırım] və s.).

Demək, əlifbadakı hərflər orfoqrafik qaydaları tam və dəqiq şəkildə ifadə edə bilsə, bəzi hallarda isə tələffüzün bütün incəliklərini əks etdirə bilmir. Buna görə də “...düzgün tələffüzə yalnız eşitmə yolu ilə, yaxud onu (tələffüzü – Ə. Ə.) dəqiq surətdə əks etdirən xüsusi vəsaitdən istifadə yolu ilə alışmaq olar...” (D. P. Uşakov).

Ədəbi dilin inkişaf tarixi göstərir ki, müəyyən dövrdə orfoqrafik normalar bəzi orfoepik normaların dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Məsələn, Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqat işlərində müəyyən edilmişdir ki, cəm şəkilçiləri olan “lar”, “lər” şivələrin hamısında assimilyasiya nəticəsində [dar], [dər]; [nar], [nər]; [rar], [rər] şəklində də işlənir. Məsələn, [atdar], [kənddər], [qoyunnar], [çəmənnər], [qatarrar], [zərrər] və s. Lakin orfoqrafiyanın təsiri nəticəsində bu şəkilçilər hazırda ədəbi dildə [lar], [lər] şəklində tələffüz edilir: [atlar], [kəndlər], [qoyunlar], [çəmənlər] və s.

Başqa bir nümunə: Şivələrimizdə “stəkan”, “şkaf”, “rayon”, “rahət” və s. kimi bir sıra sözlər proteza hadisəsinə uğrayaraq [istəkan], [işkaf], [irahət] şəklində tələffüz edilir. Lakin orfoqrafiyanın təsiri nəticəsində indi ədəbi tələffüzdə buna yol verilmir, yəni həmin sözlər yazıldığı kimi də tələffüz edilir.

Orfoepik normaların orfoqrafiyaya müəyyən təsiri olur. Məsələn, 1929-cu ildə nəşr

olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə əsasən bir sıra sözlərin baş hərf hərfi “ı” və “ğ” ilə yazılırdı (ışığı, ıldırım, gəzet, gida və s.). Lakin sonradan bu qayda ləğv edildi: həmin sözlərin “ı” ilə yazılanlarını “i” ilə başlamaq, “ğ” ilə yazılanlarını isə “q” hərflə yazmaq qəbul olundu. Çünki, ümumiyyətlə, söz başında “ı” və “ğ” səslərinin işlənməsi Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun deyildir.

Başqa bir nümunə: 1940-cı ildə Azərbaycan SSR XKS tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə dilimizə rus dili vasitəsilə keçmiş “gitar”, “general”, “geoloq”, “generator”, “agent” və s. kimi sözlərin rus dilində olduğu kimi, “q” ilə, yəni “qitar”, “qeneral”, “qeoloq”, “aqent” şəklində yazılması qəbul edilmişdi. Lakin ümumxalq tələffüzünün təsiri nəticəsində bu qayda qısa bir müddət ərzində dəyişdirildi. Tələffüzündə olduğu kimi həmin sözlərin “g” ilə yazılması qəbul edildi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsas prinsiplərindən biri olan fonetik prinsipi bu dilin orfoepiyasının orfoqrafiyaya olan əsas təsiri kimi izah etmək olar.

Beləliklə, aydın olur ki, yazılı və şifahi ədəbi dilin normaları, başqa sözlə desək, orfoqrafik və orfoepik normalar həmişə bir-birilə orqanik əlaqədə mövcud olur və inkişaf edir.

Məlumdur ki, savadsız yazını başa düşmək onu oxuyan üçün müəyyən dərəcədə çətinlik yaradır. Buraxılan səhvlər onu yazan şəxsin ədəbi dili lazımi dərəcədə bilmədiyinə dəlalət edir.

Tələffüzdə buraxılan səhvlərə də təxminən eyni şəkildə yanaşmaq lazımdır. Çünki ictimai ünsiyyət vasitəsi olan dil öz vəzifəsini yalnız o zaman tam təminədiyi şəkildə yerinə yetirə bilər ki, onun bütün ünsürləri ictimai ünsiyyəti asanlaşdırmağa səbəb olsun. Orfoqrafiya qaydaları yazılı dildə ünsiyyəti nə qədər asanlaşdırırsa, orfoepik qaydalara, yəni vahid tələffüz qaydalarına riayət etmək də şifahi dildə ünsiyyəti bir o qədər asanlaşdırır. Ümumiyyətlə, düzgün tələffüz şifahi nitqin daha effektiv olmasına təsir edir.

Adətən, danışanı dinlərkən onun nitqinin səs cəhətinə bir o qədər də diqqət etmir, əsasən, mənaya fikir veririk. Lakin danışan adam vahid tələffüz qaydalarını pozduqda, dinləyici sözün xarici cəhətinə, yəni səs cəhətinə də diqqət yetirməyə məcbur olur. Bunun nəticəsində onun diqqəti yayınır. Məsələn, əgər natiq, aktyor və ya diktör ədəbi dildə, əsasən, düzgün danışır, lakin fərz edək ki, təkcə feilin gələcək zamanının birinci şəxs cəmini düzgün tələffüz etməzsə: “alacağıq” sözünü [alacouğ] şəklində (Şamaxı dialektində) deyərsə, düzgün olmayan bu tələffüz dinləyicinin diqqətini nitqin əsas məzmunundan istər-istəməz yayındıra bilər.

Deməli, düzgün tələffüz deyilən sözü – fikri daha asan və tez başa düşməyə kömək

edir, ünsiyyət prosesini asanlaşdırır.

Aydındır ki, istər orfoqrafiyanın, istərsə də orfoepiyanın vəzifəsi nitqdəki bütün fərqli xüsusiyyətləri, eləcə də dialekt xüsusiyyətlərini aradan qaldıraraq dili daha geniş ictimai əlaqələr vasitəsinə çevirməkdən ibarətdir.

Orfoepiya hazırkı dövrdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki indi şifahi nitq qurultaylarda, konfranslarda, radio verilişlərində, məktəbdə, teatrda, kinoda, iclaslarda və s. yerlərdə geniş ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Şifahi dildən bu cür geniş ictimai əlaqələr vasitəsi kimi istifadə edilməsi hər bir mədəni şəxsdən onun vahid normalarına riayət etməyi tələb edir. Gərək tribunada çıxış edən hər bir natiqin, mühazirə oxuyan hər bir alim və ya mütəxəssisin, öz şagirdlərinə savad və elm öyrədən müəllimin, səhnədə çıxış edən aktyorun nitqi vahid tələffüz qaydalarına uyğun olsun. Məktəbdə, iclasda, idarədə, ümumiyyətlə, bütün ictimai yerlərdə həmişə ədəbi dildə danışmaq lazımdır. Xalqımızın sürətlə artan mədəni səviyyəsi bunu hər bir mədəni insandan tələb edir.

Belə bir sual qarşıya çıxır: Ədəbi tələffüzü mühafizə edənlər və onu yayanlar kimlər olmalıdır?

Geniş xalq kütlələri arasında düzgün tələffüz vərdişlərini tərbiyə etmək, əsasən, orta və ali məktəblərimizin vəzifəsidir. Xüsusilə icbari təhsili həyata keçirməkdə bütün yeni nəslə ötürülən orta məktəblərimiz şagirdlərdə ədəbi tələffüzü nitq mədəniyyətinin zəruri elementlərindən biri kimi öyrətməlidir. Bunun üçün bütün orta məktəb müəllimləri, eləcə də müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblərin müəllimləri, ədəbi dilin digər normaları ilə birlikdə onun tələffüz normalarını da mükəmməl bilməli və bu cəhətdən başqaları üçün nümunə olmalıdırlar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi məktəblərimizdə bu cəhətdən vəziyyət hələ də ürəkəçən deyil.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi məktəblərimizdə müəllimlər şagirdləri nəinki ədəbi tələffüzə alışdırmağa səy göstərir, hətta özləri belə düzgün tələffüz qaydalarına riayət etmir, mənsub olduqları şivə xüsusiyyətləri ilə danışirlar. Bu vəziyyət şagirdlərə orfoqrafiya qaydalarını mükəmməl öyrətmək işini də çətinləşdirir. Belə ki, şagirdlərin düzgün tələffüzə malik olmamaları, öz danışdıqlarında yerli şivə xüsusiyyətlərini işlətmələri çox zaman onların yazı işlərində də öz əksini tapır. Məsələn, Bakı şivəsinə mənsub olan bəzi şagirdlərin yazı işlərində söz köklərindəki “ə” əvəzinə “e” (mektəb, getirmək), iki sait arasında “y” əvəzinə “g” (dəgirmi, cigər) yazılmasına, ahəng qanununun pozulmasından ibarət olan səhvlərə (güzgi, aldi, yazduq), Quba dialektinə mənsub olan şagirdlərin yazılarında sözün birinci hecasındakı dodaqlanan açıq sait əvəzinə qapalı sait işlədilməsinə (curab, ürdek, böyük), indiki zaman şəkilçilərinin “adı”, “ədi” şəklində işlədilməsinə (aladı, gələdi) və s. təsadüf etmək mümkündür.

Ədəbi tələffüzün yayılmasında və möhkəmləndirilməsində teatr və radionun rolu da çox böyükdür. Çünki bunların hər ikisinin kütlə ilə olan ictimai əlaqəsi yalnız şifahi dil vasitəsilədir.

Teatr öz tamaşaçılarına eyni zamanda orfoepik tələffüzü öyrədən bir məktəbdir. Ədəbi tələffüzün saflığını mühafizə etməkdə teatr böyük rol oynayır.

Ədəbi tələffüzün əhəmiyyətini dərindən dərk edib ona mükəmməl yiyələnmiş müəllim kadrların, diktorların, aktyorların yetişdirilməsi işində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında da ciddi bir vəzifə durur: bu, Azərbaycan ədəbi tələffüzünün bugünkü vəziyyətini elmi şəkildə tədqiq edib, onun təsvirinə aid xüsusi vəsait hazırlamaqdan ibarətdir.

Doğrudur, bu sahədə az da olsa iş görülmüşdür. Professor Ə. Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin fonetikasi” (“Azərbaycan dilinin qrammatikası”, I hissə, Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 1950) adlı əsərində bu mövzuya müəyyən qədər yer verilmiş, Azərbaycan SSR xalq artisti Kazım Ziya “Səhnə dili haqqında” adlı əsər yazmışdır. Lakin bunu işin ancaq başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbi dil müxtəlif üslublara malikdir.

Hər bir şəxsin nitqi bir sıra səbəblərə, məsələn, nitqin məzmununa, müraciət edilən adamın kim olmasına, danışıqın məqsədinə, yerinə və s. görə müxtəlif şəkillərdə formalaşır. Məsələn, ədəbi dili mükəmməl bilən bir adamın iclasda və ya konfransdakı danışıqı ilə öz ailə üzvləri və ya ən yaxın tanışları ilə apardığı söhbət dillə eyni olmur.

Bu fərq ən çox nitqin qrammatik və leksik cəhətində özünü göstərir. Belə ki, biz rəsmi yerlərdə – iclasda, konfransda, məktəbdə və s. yerlərdə danışarkən daha müvafiq sözlər və ifadələr seçməyə çalışır, işlətdiyimiz cümlələrin bitkin və qrammatik cəhətdən düzgün olmasına fikir veririk. Ev şəraitində, qohum və ya yaxın tanışlar arasında isə bu cəhətlərə diqqət etmirik; çox zaman qısa və ya yarımçıq cümlələr işlədir, bəzən “danışığı dilinə məxsus olan” (ədəbi dildə işlənməyən) sözlərdən istifadə edir, xəbəri cümlənin əvvəlində, mübtədanı sonunda işlədirik və s.

Dilimizdə olan müxtəlifcəhətlik nitqimizin yalnız qrammatikası və leksikasında deyil, eyni zamanda tələffüz sahəsində də özünü göstərir. Demək, nitqimiz tələffüz cəhətdən də müxtəlif üslublara malikdir.

Azərbaycan dili başlıca olaraq üç tələffüz üslubuna malikdir: bunlardan birincisini, şərti olaraq *normativ üslub* adlandırmaq olar. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir. Belə ki, orfoepik normalar həmin üsluba əsasən tədqiq olunur.

İkincisi, *kitab üslubudur* (hərfi tələffüz). Buna ən çox məktəblərimizdə, bir sıra natiq və alimlərin danışıqında təsadüf edilir. Kitab üslubunda danışanlar ədəbi tələffüzü belə başa düşürlər ki, guya bütün sözlər nə cür yazılırsa, o cür də tələffüz edilməlidir.

Məsələn, normativ tələffüzdə: [saxlıyır], [gəleydi], [oxumax], [mə:llim], [sümbül], [sənnən] və s. işləndiyi halda, həmin sözlər hərfi tələffüzdə [saxlayır], [gələydi], [oxumaq], [müəllim], [səndən] şəklində işlədilir. Bu cür tələffüz orfoepik qaydaları mükəmməl mənimsəməkdən irəli gəlir.

Üçüncüsü, *adi danışiq üslubudur*. Adi danışiq üslubu orfoepik tələffüzə nisbətən kitab üslubundan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, normativ üsluba (orfoepiyaya) əsasən [gətirərəm], [səninçün], [gəl gedək] və s. tələffüz edildiyi halda, adi danışiq üslubunda [gətirrəm], [sə:nçün], [gə gedək] kimi tələffüz edilir.

Adi danışiq üslubunda dialekt xüsusiyyətləri geniş yer tutur. Belə ki, bu üslubda danışanlar çox zaman öz nitqlərində mənsub olduqları dialekt xüsusiyyətlərini (az və ya çox dərəcədə) işlədirlər.

Əlbəttə, bu tələffüz üslublarını bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə düşünmək doğru olmaz. Bunlar, əksinə, bir-birilə sıx bağlı olub, qarşılıqlı təsirə malikdir.

Məsələn, şərq qrupu dialektlərində feilin iltizam və şərt formalarının mürəkkəbi (hekayəsi və rəvayəti) açıq saitlə bitən feillərdə [aleydi], [aleymiş], [gəleydi], [gəleymiş] və s. sözlərində olduğu kimi işlənir. Bu tələffüz formasının hazırda şifahi ədəbi dildə qəbul edilməsini dialektin normativ üsluba təsiri kimi başa düşmək olar. “Lar”, “lər” şəkilçilərinin köhnə normativ üslubda, eyni zamanda [nar], [nər]; [dar], [dər]; [rar], [rər] formalarında (assimilyasiya nəticəsində) tələffüz edilməsindən fərqli olaraq, indi yalnız [lar], [lər] şəklində işlənməsi kitab üslubunun normativ üsluba təsiri kimi izah edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələffüzün müxtəlif üslublara malik olması *nitqin tempi* məsələsilə əlaqədardır. Nitqin tempi isə şəraitin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Belə ki, məsələn, iclasda və yaxud təntənəli bir şəraitdə, biz, adətən, aram-aram, yəni yavaş tempdə danışırıq. Bu, bizim nitqimizin hər cəhətdən, o cümlədən tələffüz cəhətdən də aydın və dəqiq olmasına imkan verir. Evdə və yaxud yoldaşlarımız arasında isə nisbətən iti tempdə danışırıq.

Tələffüz üslublarından istifadə, bir növ, fərdi xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, bəziləri kiminlə və harada danışmasından asılı olmayaraq, həmişə bu üslubların birindən, məsələn, kitab üslubundan, yaxud adi danışiq üslubundan istifadə edirlər. Bəziləri isə yerinə görə həm normativ üslubu, həm də adi danışiq üslubunu, yaxud həm kitab üslubunu, həm də adi danışiq üslubunu işlədirlər.

Səhnə dili bütün bu üslubların hamısı ilə daha sıx əlaqədardır. Çünki tələffüz səhnə dilinin xarici formasını təşkil edir. Aktyor oyunu üçün bu üslublar mühüm ifadə vasitələrindən biri sayılır. Belə ki, səhnə əsərindəki hadisənin cərəyan etdiyi məkan və zamandan, obrazların xarakterindən asılı olaraq, aktyor bəzən mövcud olan tələffüz üs-

lublarına müraciət edir. Məsələn, əgər aktyorun oynadığı rol müasir ziyalı obrazdırsa, o, orfoepik normalara düzgün riayət etməlidir.

Əlbəttə, obrazın xarakteri tələb edərsə, kitab tələffüzündən də, yerli şivə xüsusiyyətlərindən də istifadə etmək olar. Bu, həmin obrazı tamaşaçılara daha yaxşı çatdırmağa kömək etmiş olur. Məsələn, “1905-ci ildə” əsərində Salamov rolunda çıxış edən aktyorun Bakı şivəsində danışması təbii səslənir. Çünki aktyorun bu şivəyə uyğun tələffüzü Bakı burjuaziyasının tipik nümayəndəsi olan obrazın daha qüvvətli və canlı çıxmasına təsir edir.

Səhnədə müxtəlif tələffüz üslublarından istifadə etmək o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, səhnə dili tamamilə vahid ədəbi tələffüz əsasında qurulmuş olsun; bu cəhətdən tamaşaçıların yüksək mədəni tələbinə cavab verə bilsin.

Aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, bu və ya digər ədəbi dilin və onun orfoqrafik normalarının yaranmasında hansı dialekt əsas olmuşdursa, orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində də həmin dialekt əsas rol oynamışdır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orfoqrafiya ilə orfoepiya bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Orfoqrafik qaydalarla orfoepik qaydalar arasında kəskin bir fərq yoxdur, bunlar əksər hallarda bir-birinə uyğun gəlir. Məhz buna görə də ümumi ədəbi dilin təşəkkülündə, onun orfoqrafik normalarının müəyyənləşməsində əsas rol oynayan dialekt, eyni zamanda ədəbi tələffüzün də əsasında durur. Məsələn, rus ədəbi dilinin təşəkkülündə Moskva dialekti əsas rol oynamışdır, buna görə onun orfoepik normaları da Moskva tələffüzünə əsaslanır. Yaxud Ukrayna ədəbi dili Kiyev dialekti əsasında qurulmuşdur. Demək, Ukrayna ədəbi tələffüzü də həmin dialektə əsaslanır.

Buradan aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi tələffüzü üçün hansı dialektin əsas olması məsələsini də ümumi ədəbi dilin hansı dialekt əsasında təşəkkül etməsi məsələsindən ayrı izah etmək mümkün deyildir. Bu isə Azərbaycan dilçiliyində hələki həll edilməmiş məsələlərdən biridir. Buna görə də bu məsələ haqqında konkret bir fikir söyləmək çətindir.

Bir çox dillərin orfoepiya qaydalarının öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, ədəbi tələffüz üçün əsas mənbə mədəni mərkəz tələffüzüdür. Məsələn, rus ədəbi tələffüzü Moskva tələffüzünə əsaslanır, Ukrayna ədəbi tələffüzü Kiyev tələffüzünün əsasında qurulmuşdur.

Bəs Azərbaycan ədəbi tələffüzü üçün əsas mənbə hansıdır? Şübhəsiz ki, mədəni mərkəz olan paytaxt tələffüzü. Bu tələffüz isə, əlbəttə, yerli bəkil tələffüzü deyil, qurultaylarda, konfranslarda, məktəblərdə, idarələrdə və s. yerlərdə ədəbi dili mükəmməl bilən qabaqcıl ziyalılar tərəfindən işlədilər, ümumiləşdirilər paytaxt tələffüzüdür.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə dil, məktəb və tədris problemləri

Yusif Seyidov

2000 № 1

Müsəlman dünyasında ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti öz varlığını təmin etmək, müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün bir çox problemləri həll etməli idi və bu yolda böyük işlər başlamışdı. Respublikanın dövlət atributlarını müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək lazım gəlirdi: himn, gerb, dövlət bayrağı məsələləri də siyasi-mədəni quruculuq tədbirləri kimi həyata keçirilirdi. Bu tədbirlər sırasında dil, məktəb, tədris məsələləri xüsusi yer tuturdu.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi 1918-ci il may ayının 28-də elan olunmuşdur. Bundan bir ay sonra – 1918-ci il iyun ayının 27-də Nazirlər Sovetinin dövlət dili haqqında məruzəsi dinlənilir və belə bir qərar qəbul edilir: “Türk dili (Azərbaycan dili – Y.S.) dövlət dili hesab edilsin”. Parlamentin, hökumətin təşkili, ölkənin ictimai-siyasi, hərbi və s. kimi dövlət əhəmiyyətli problemlərinin həlli ilə bir vaxtda dövlət dili məsələsinin qoyulması azad, demokratik respublikada bu məsələyə nə qədər mühüm əhəmiyyət verildiyini göstərir. Həmin dövrdə dəftərxana dili kimi, Azərbaycan dilinin birbaşa genişliyi ilə tətbiqi praktik cəhətdən çətin idi. Çar Rusiyası dövründə bütün idarələrdə rus dilindən istifadə edilmişdi və bu ənənə 1918-ci ildə də davam edirdi. Rəsmi sənədlər bu dildə tərtib olunurdu, həmçinin dövlət idarələrində işləyənlərin çoxu rus təhsilli idilər. Təsadüfi deyildi ki, müstəqil respublikanın parlamentinin yığıncaqları da, əsasən, rus dilində keçirilir, məruzə və çıxışlar rus dilində olurdu. Parlament üzvlərinin, nazirlərin çoxu Moskvada, Peterburqda, Kiyevdə və başqa şəhərlərdə rus dilində təhsil almış adamlar idi. Bu vəziyyət Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi praktik tətbiqi üçün hazırlıq mərhələsi tələb edirdi. Ona görə də dövlət dili haqqında qərara belə bir əlavə də olunmuşdu: gələcəkdə hüquq, inzibati və digər vəzifələrə bu dildə (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur – Y.S.) savadlı olan şəxslərin yerləşməsi mümkün olana qədər hökumət müəssisələrində rus dilindən istifadəyə də imkan verilsin. Bu dil paralelizmi respublikanın bütün varlığı dövrü davam edir, eyni zamanda milliləşmə – azərbaycanlaşma prosesi də ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan dilini bilən və bu dildə dərs demək qabiliyyəti olan müəllimlərin hazırlanmasına diqqət yetirilir, Azərbaycan dilində ümumtəhsil məktəbləri açılır; Azərbaycan tədris müəssisələrini milliləşdirmək üçün Türkiyədən tədris kitabları gətir-

mək və müəyyən qədər müəllim dəvət etmək qərara alınır. Yelizavetpol şəhərinin qədim adı Gəncə özünə qaytarılır, Qaryagin uyezdi Cəbrayıl adlandırılır.

Daxili işlər naziri B. Cavanşirov 1918-ci il noyabrın 1-də “Azərbaycan” qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində dil məsələsinə də toxunur və bir növ dövlət dili haqqında qərarı açıqlayır. Müsahibənin dillə əlaqədar yerində deyilir:

“Əhalisi bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət olan yerlərdə dəftərxana işi türk dilində aparılır. Belə yerlərdə məsul vəzifələri azərbaycanlılar tutur. Əhalisi qarışıq olan şəhərlərdə isə hökumət idarələrində çətinlik olmasın deyə, tədricən milliləşmə həyata keçirilir. Beləliklə, əhali öz ehtiyaclarını birbaşa hökumətə bildirmək imkanına malik olur. Əks halda, hər şeyi rus dilindən türk dilinə tərcümə etmək lazım gəlir ki, bununla da bizim işimiz xeyli çətinləşə bilər. Ona görə də hökumət rəsmi dəftərxana işində hələlik rus dilindən istifadəyə imkan verir. Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin tətbiqi ona məhəbbətdən irəli gəlir. Bunu indiki dövlətin mənafeyi tələb edir. Bu, əlbəttə, uzun sürməyəcəkdir. Məsul vəzifə tutan və türk dilini bilməyən şəxslər uzun zaman işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycan müəssisələrinin hamısı tamamilə milliləşəcəkdir. Bizdə türk dilini bilməyən çinovniklər yoxdur. Eşitmişəm ki, Maarif Nazirliyi bu işdə onlara təsir göstərmək üçün axşam kursları açmağa hazırlaşır”.

1918-ci il dekabr ayının 26-da F. X. Xoyski Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökumətinin təşkili ilə əlaqədar çıxışının maarif məsələsinə aid hissəsində deyir: *“Bu elə bir sahədir ki, dövlətin və ictimai həyatın əsası burada qoyulur”.* Sonra F. X. Xoyski əlavə edərək deyir: *“Siz görürsünüz ki, ana dilini bilməmək bizi necə acınacaqlı hala gətirir ki, mən sizinlə necə çətinliklə danışırım”.*

Cümhuriyyətin yeni hökumətinin 1919-cu il aprelin 14-dəki deklarasiyanın maarifə aid hissəsi belə başlanır: *“Parlamentin üzvü olan vətəndaşlar! Yəqin sizə aydındır ki, müstəqilliyimizin həyata keçirilməsində və möhkəmlənməsində xalq maarifi hansı rolunu oynayır”.*

Hökumət bunu nəzərə alaraq, ümumi icbari təhsil haqqında qanun layihəsi hazırlamağı vacib sayır və güman edir ki, bu qanun layihəsi ilə əlaqədar olaraq, payızdan başlayıb bütün ölkəni ibtidai məktəb şəbəkəsi ilə əhatə etmək, xüsusən bizim sənaye ölkəmizdə peşə təhsilinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Hazırkı ibtidai və orta məktəblərin müəyyən hissəsini milliləşdirmək yolu ilə ölkənin əsas türk əhalisinə məktəblər təşkil etməklə yanaşı, hökumət ölkədə məskən salan azsaylı əhalinin uşaqlarına kömək və onların təhsilinə diqqətlə əlaqədar olaraq onlar üçün rus və ana dillərində məktəblərin saxlanılmasını, zəruri hallarda dövlət hesabına həmin azlıqların dilində yeni məktəblər açılmasını da lazım bilir.

Milliləşdirilmiş tədris müəssisələri üçün müəllimlərin və dərsləklərin çatışmazlığı faktını nəzərə alaraq, hökumət bütün qüvvəsini yenidən açılmış müəllim seminariyalarında kadrların hazırlanmasına, yaxud onları kənardan dəvət etməyə, xüsusi komissiya yaratmaqla yeni dərsləklərin tərtibinə və onların xarici dillərdən tərcüməsinə sərf edəcəkdir.

Güman ki, bütün bu tədbirlər yeni dərsləklərin tədrisi türk dilində olan, lazımi dərəcədə yaxşı təmin edilmiş məktəblərə malik olmağa imkan verəcəkdir. Ölkədə ali təhsil məsələsinə gəlincə, məlum olduğu kimi, Bakıda Kənd Təsərrüfatı İnstitutu açılması haqqında qanun layihəsi sizin müzakirənizə təqdim ediləndir və gələcək tədris ilinin əvvəlindən Zaqafqaziya Universitetinin Bakıya köçürülməsi haqqında danışıqlara başlanılmışdır. Hökumət tədbir görəcəkdir ki, bu məsələlər ölkəmiz üçün uğurlu həllini tapsın. Aydın ki, bizim universitetdə dilimizi, ədəbiyyatımızı və tariximizi öyrənən kafedra olacaqdır.

Bakıda universitetin açılması məsələsi qəti qoyulur, lakin bu məsələdə dil məsələsi ilə əlaqədar fikir ayrılığı da özünü göstərir. “Azərbaycan” qəzetinin 11 iyul 1919-cu il tarixli nömrəsində belə bir məlumat verilir: “1919-cu il iyulun 9-da zəhmətkeş müsəlman ziyalıları idarəsi üzvlərinin yığınağı keçirilmişdir, burada Bakıda universitet açılması məsələsi də təfəsilatı ilə müzakirə olunmuşdur. Bunun əleyhinə çıxış edilir ki, guya “Rus dilində olan universitet mütləq intensiv ruslaşdırma fəaliyyətinin ocağı olacaqdır”. “Öz əlini “Vahid Rusiya” böyüklüyünə uzadacaqdır ki, bununla da açılmış milli orta tədris müəssisələri, təbii olaraq, bağlanacaqdır”, ona görə də böyük məsarif heç bir xeyir gətirməyəcəkdir. Hələlik, Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələrinin hökumət hesabına xarici universitetlərdə təhsil almaları daha yaxşı olar.

“Azərbaycan” qəzetinin 21.08.1919-cu il tarixli nömrəsində Azərbaycan Cümhuriyyət parlamentinin iclası haqqında məlumat verilir. Parlamentin iclasında dövlət universitetinin açılması haqqında qanun layihəsi müzakirəyə qoyulur. Məsələ haqqında M. Hacinski məruzə edir və bu haqda iki münasibətin olduğunu göstərir. Qeyd edir ki, universitet açılması təşəbbüsü hökumət tərəfindən irəli sürülmüş və bu münasibətlə məşhur professor Razumovskinin başçılığı ilə komissiya yaradılmışdır. Məruzəçi göstərir ki, universitet açılmasının tərəfdarları qanun layihəsi ilə tamamilə razıdırlar; əleyhinə olanlar bir sıra bəhanələr gətirirlər, həm də onlar yalnız təhsilin rus dilində olmadığını deyil, həm də universitet açılmasının vaxtı çatdığını əsas gətirirlər. Qanun layihəsi indiki tədris ilinə qədər təcili olaraq universitetin açılmasını hökumətdən tələb edir.

“İttihat” fraksiyasının nümayəndəsi doktor Q. Qarabəyov universitet açılmasına etiraz etmir, lakin məsələnin tələsik müzakirəsinə etirazını bildirir, müzakirənin təxirə

salınmasını təklif edir.

Sədr bu təklifi səsə qoymaq istəyərkən M.Ə.Rəsulzadə yerindən etirazını bildirir və müzakirənin məhz həmin iclasda davam etdirilməsi təklifi ilə çıxış edir. O deyir:

– Bizdə universitetin açılması haqqında məsələdə iki fikir var. Bu məsələyə müxalif münasibət bu mülahizədən irəli gəlir ki, bizdə bunun üçün elmi qüvvə və mütəxəssis yoxdur. Bununla belə, universitetin açılması dövlətin birinci qayğılarından olmalıdır ki, dövlət universitetin açılması qarşısında olan bütün əngəlləri dəf edərək bu məsələni müəyyənləşdirmişdir. Bu məsələdə ən mühüm cəhət professor qüvvəsidir ki, artıq bunun əsası var.

Əgər bu elm mənbəyi türk dilində olsaydı, yaxşı olardı, ancaq bu hələlik mümkün deyil və bu heç kimi dayandıra bilməz və heç bir ölkəni dayandıra bilməmişdir ki, özünün başqa dildə universiteti olmasın. Rus universitetlərin təmsali, bu işi başlayan yapon və digər ölkələrin təcrübəsi göz qabağındadır. “Nə üçün bizdə universitet rus dilində olacaqdır!” məsələsinə gəlincə, məsələ aydındır, bizdə dinləyicilərin tərkibi rus dilindən başqa, heç bir xarici dili bilmir.

Sonra göstərə bilərlər ki, bizdə məhdud sayda olan tələbələrə xaricə göndərmək olar. Artıq bu məsələyə hökumət tərəfindən baxılıb və yüz tələbənin Qərbi Avropaya göndərilməsi planlaşdırılır. Bununla bərabər, ölkənin daxilində elm mənbəyinin olması zəruridir. Universitet həm öyrədəcək, həm də bizim ölkəni öyrənəcək və universitet ətrafında elmi maraq, elmi iş yaranacaqdır.

Qorxmaq lazım deyil ki, açılacaq universitet ruhani Kravçenkonun dediyi kimi, rus dilində olacaqdır. Türk ölkəsində, türk mühitində o öz təbiətini daşıyacaqdır.

Xüsusi qeyd etməklə və “rus, rus” təkrarlamaqla ruhani Kravçenko heç kəsi qorxutmur. O, çıxışının bir yerində dediyi kimi, elm beynəlmiləldir. Biz onu həm Çində, həm də Azərbaycanda çinlidən öyrənə bilərik. Azərbaycanda universitet assimilyasiya təmayüllü ola bilməz, hətta köhnə Rusiyada da assimilyasiya axını ilə mübarizə aparırlar universitetlərdən çıxmışlar.

Bəli, universitetdə milliliyin təməli onun açılması ilə qoyulur. Universitetdə türk dili tədris ediləcəkdir, bəli, tələbələr də Bakıda doğma ab-havada doğma şeirə və özünün doğma xalqına yaxın olacaqlar.

Bir də ona istinad edirlər ki, tarix, filologiya kimi fakültələr inkişaf etməyəcəkdir, ancaq başlanğıcda belə olur. Rusiyada, Türkiyədə və digər ölkələrdə universitetlərin tarixi bunu göstərir. Türkiyə universitetlərində indi də bəzi fənlər fransız və alman dillərində keçirilir.

Elmi bütün ölkələrdə və bütün dillərdə öyrənmək olar; bax buna görə də bizim fraksiya universitetin təxirə salınmadan açılması tərəfdarıdır. Elmi qüvvənin

məhdudluğundan çəkinmək lazım deyil. Mən inanıram ki, Bartold kimi alimlər Petroqradda oturub Türküstanda qazıntı aparmayacaqlar. Əgər onlar yerlərdə, burada, türk xalqının mərkəzində yaşayıb onu etsələr, onların işi daha səmərəli olar. Və mən inanıram ki, belə elm fədailəri az tapılmayacaqdır.

M. Ə. Rəsulzadədən sonra Y. Əhmədov çıxış edərək deyir ki, “Onların fraksiyası ümumən universitet açılmasını başa düşür, ancaq söhbət onun vaxtının çatmasından gedir... Hələ bizə aşağı və orta məktəb, xüsusən, müəllimlər seminariyası və institutları məsələsini qoymaq zəruridir. Biz ana dilində universitet arzu edirik, ancaq bu o demək deyildir ki, biz rus dili əleyhinə çıxırıq”.

Çıxışlardan sonra qanun layihəsi səsə qoyulur və qəbul edilir.

“Azərbaycan” qəzetinin 29 aprel 1919-cu il tarixli nömrəsində “Pedaqoji institut açılmasının planlaşdırılması” haqqında məlumat dərc olunur. Burada deyilir: “Məsələsi artıq müsbət həll olunmuş universitetdən başqa Xalq Maarif Nazirliyi yeni tədris ilinin başlanğıcında pedaqoji institut – orta məktəblər üçün pedaqoqlar hazırlayan ali təhsil müəssisəsi açılmasını planlaşdırır”.

Ümumən, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində maarif məsələsi dövlətin, az qala, birinci dərəcəli problemi kimi həyata keçirilirdi. Bir tərəfdən ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsini genişləndirmək, ali məktəblər açmaq kimi mühüm problemlərin həlli ilə əlaqədar işlər aparılır, digər tərəfdən Azərbaycan dilində tədrisin həyata keçirilməsi, ali məktəblərdə Azərbaycan dili kafedralarının təşkili nəzərdə tutulurdu. Bu işlər ardıcıl davam etdirilirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ana dilində dərs deyən müəllimlərin çatışmazlığı özünü göstərirdi. Mövcud müəllimlərin də bir qismi ana dilini və milli fənləri lazımi dərəcədə bilmirdilər. Bu da narahatlıq doğurur və bu sahədə ciddi tədbirlərə əl atılmasını tələb edirdi. Belə tədbirlər də görülürdü: Məsələn, 1919-cu il fevralın 7-də məktəb komissiyasının sədri Şəhər türk ibtidai məktəblərinin müəllimlərinə aşağıdakı məzmununda müraciət edir:

“Milliləşdirilmiş ibtidai və ali ibtidai şəhər məktəblərinin cənab öyrədicilərinin çoxu ana dilini və milli tədris fənlərini lazımi dərəcədə bilmirlər, bununla əlaqədar olaraq, türk məktəblərinin müəllimlərindən xahiş edirəm ki, ana dili və ədəbiyyatı sahəsində öz biliklərini artırmağa və dərinləşdirməyə ciddi diqqət yetirsinlər, zira məktəblərin bütünlüklə milliləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq vacibdir ki, öyrədicilər hazırlıqlarına görə bu məktəblərin tələblərinə cavab versinlər. Bu tədris ilinin sonuna yaxın sınaq təşkil ediləcək, lazımi dərəcədə bilik və hazırlıq nümayiş etdirməyənlər bundan sonra məktəblərdə dərs deməyə buraxılmayacaqlar.

Bu məsələni xüsusi ilə indiki ildə təyinat alanların nəzərinə çatdırıram. Şəhər ha-

kimiyyəti vəziyyətin ciddiliyini hiss edərək öz biliklərini artırmaq istəyənlərin arzularına rəğmən kurslar açır və o kurslara davamiyyəti təkidlə məsləhət görürəm”.

Daha çox narahatlıq müəllimlərin sayca azlığı ilə və müəllim hazırlayan məktəblərin olmaması ilə əlaqədar idi.

1919-cu ilin aprel ayında Xalq Maarif Komissarının və Nazirliyin orta məktəb idarəsinin müdirinin imzaları ilə “Bakıda ali ibtidai məktəblərə müəllim hazırlamaq üçün bir illik kursların əsasnaməsinin layihəsi” təqdim edilir. Layihədə dillə bağlı iki maddə var. Birində deyilir: Kurslara qəbulda türk dilini bilmək vacibdir. Kursda keçilən fənlər sadalanarkən birinci türk dilinin adı çəkilir. Həmin maddə belədir: “Türk dili (qrammatika, ədəbiyyat) metodikası ilə”. Xalq Maarif Nazirliyinin belə bir layihəsi də elan edilir: “1919-cu ilin payızında Azərbaycan Cümhuriyyətinin müxtəlif şəhərlərində Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən açılacaq ikiillik pedaqoji kurslar haqqında əsasnamənin layihəsi”. Burada da qeyd edilir ki, həmin kurslara qəbulda türk dilini bilmək zəruridir. Sonra deyilir: Dinləyici oğlanlar və qızlar pedaqoji işi nəzəri cəhətdən öyrənməklə yanaşı, türkcə savad və hesab dərslərinə də gedirlər. Kurslarda keçilən fənlər arasında bu fənlər də göstərilir: a) Türk dili, qrammatika, yazı işi, ədəbiyyat; b) Türk dilinin metodikası.

1919-cu ilin oktyabr ayında Xalq Maarif nazirinin “Tədris müəssisələrinin açılması haqqında qanun layihəsi”nə izahat qeydində oxuyuruq:

“Azərbaycan Respublikasının ərazisində cəmi üç müəllim seminariyası var ki, bunlar hər il ən çoxu əlli müəllim buraxır. İndiki dövrdə müəllimlərin böyük çatışmazlığı, hər il müəllimlərin sırasının azalmasını nəzərə alsaq, tamamilə aşkar və aydın olacaqdır ki, hazırkı üç müəllimlər seminariyası indiki məktəbləri lazımi dərəcədə müəllim kadrları ilə təmin edə bilməyəcəkdir; hələ onu demirik ki, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, hər il respublikanın ərazisində təxminən 35 yeni məktəb açılacaqdır.

Hərçənd iki illik pedaqoji kursların açılması üzrə çoxlu layihələr hazırlanır, ancaq pedaqoji kursların açılması müvəqqəti tədbirdir...”.

Deyilənlərə uyğun olaraq, daha dörd müəllimlər seminariyasının Nuxa və Şuşa şəhərlərində və iki qadın seminariyasının Bakıda və Nuxada; seminariyaların nəzdində nümunəvi məktəblər və hər bir məktəbin tərkibində hələlik (1919 – 1920-ci tədris ili üçün) hazırlıq və birinci siniflər açılması lazım gəlir.

Nazir sonra seminariyaların həmin şəhərlərdə təşkilinin səbəblərini aydınlaşdırır və əsaslandırır. Nazirliyin başqa bir məktubunda pedaqoji kursların açılması məsələsi qoyulur. Məktubda deyilir:

“Keçmiş hakimiyyətin müsəlman əhalisinin geniş hissəsinin hökumət məktəblərinə

inamsızlıq yaradan ruslaşdırma siyasəti, mədəni-maarifçilik tədbirləri sahəsində şəxsi təşəbbüslərə yol verilməməsi Rusiya ərazisində məskunlaşmış bütün müsəlman xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan əhalisinin ümumi geriliyinə səbəb olmuşdur. Bu geriliklə mübarizə ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, məktəb şəbəkəsinin tezliklə genişləndirilməsindən ibarətdir, əks halda, müəllimlərin böyük çatışmazlığının qarşısını almaq olmaz. Xalq Maarif Nazirliyində olan məlumatlara görə, hətta hazırkı məktəblərdə müsəlman seminariyaları hələ yaranma mərhələsindədir. İndiki yay vaxtlarında açılmış qısa müddətli pedaqoji kurslar da şagird kontingentinin ümumi təhsili üçün lazımi imkan yarada bilmədi”.

Cümhuriyyətin maarif sahəsindəki planları, burada fəaliyyət göstərənlərin istək və arzuları olduqca geniş idi. Onlar az zaman içərisində xalqa, millətə lazım olan çox şeyi həyata keçirməyə çalışdılar; istəyirlər ki, hər bir azərbaycanlı, istər kişi, istər qadın olsun, hamı az-çox savad alsın. Xalq da bunu başa düşürdü, insanlar da elmə, təhsilə can atırdılar. Bunun da əsasında məktəb dayanırdı, milli ənənələrə söykənən, tədrisi ana dilində – Azərbaycan dilində olan məktəb, hətta yerlərdən təşəbbüslər irəli sürülürdü. “Azərbaycan” qəzeti 19 yanvar 1919-cu il tarixli nömrəsində belə bir məlumat verir: “Bu günlərdə Sabunçu kəndinin əhalisi Balaxanı real sənət məktəbi yanında müsəlman uşaqları üçün tədrisi türk dilində olan əlifba sinfi açılması məsələsini qaldırmışlar. Nazirlik bu təklifin həyata keçirilməsini lazım bilir və türk dilində belə bir sinfin açılması haqqında Balaxanı real sənət məktəbinin rəisinə göstəriş verir”.

Qadınların təhsili üçün də tədbirlər həyata keçirilir. “Azərbaycan” qəzetinin 23 oktyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində “Müsəlman qadınları üçün kurslar” adlı məlumat dərc edilmişdir. Burada deyilir: Xalq Maarif nazirinin sərəncamı ilə əlaqədar olaraq, Bakı türk milli gimnaziyası nəzdində müsəlman qadınları üçün kurslar açılır. Bu kurslarda ancaq müsəlman qadınları təhsil alacaqlar.

Başqa bir tədbir: 1917-ci ilin dekabr ayında Müsəlman Humanitar Qadın Cəmiyyəti tərəfindən Bakıda imkansız əhali üçün qadın peşə məktəbi açılmışdı. Mart hadisələri ilə əlaqədar məktəb öz fəaliyyətini dayandırmışdı. İndi humanitar yardım cəmiyyəti xalqın tərbiyəsi sahəsində peşə məktəbinin böyük mənasını nəzərə alaraq, həmin məktəbin açılması haqqında yenidən təşəbbüs qaldırır... Müsəlman qadınların təhsilində məktəbin böyük rolu qeyd edilir və deyilir: “Yəqin ki, müsəlman qadın məktəbinin açılması məsələsi parlamentin müzakirəsinə veriləcəkdir və inanmaq olar ki, bu məsələ orada tam halda anlaşılacaq və müdafiə olunacaqdır”.

Daha bir məlumatda göstərilir: Xalq Maarif Nazirliyi rəhbərliyinin qərarına əsasən, aprelin 1-dən (1920-ci ilin apreli nəzərdə tutulur – Y.S.) 2-ci türk qadın məktəbinin binasında türk dilində biliklərini genişləndirmək və artırmaq istəyən müsəlman qadınlar

üçün kursları açılır.

Türkləşmə – azərbaycanlaşma ruhu o qədər qüvvətli idi ki, bəzən də vaxtı çatmadan rusdilli məktəblərin bağlanması halları da özünü göstərirdi. Bu da müəyyən dərəcədə etiraz doğururdu.

Maarif, mədəniyyət işi, azərbaycanlaşma prosesi bütün sahələrdə gedirdi. 1919-cu il fevral ayının 10-da Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin hərbi naziri artilleriya generalı S. Mehmandarov belə bir əmr verir: “Başqa millətlərdən olan zabitlərin Azərbaycan dilində hərbi əmrlərə aid sözləri öyrənmələri üçün bir ay vaxt verirəm. Göstərilən ay müddəti keçəndən sonra kimlər bu sözləri öyrənməsə, vəzifələrindən azad olunmağa təqdim ediləcəklər”.

“Azərbaycan” qəzetinin 31 yanvar 1919-cu il tarixli nömrəsində belə bir məlumat verilir:

Bir qrup türk ədəbiyyatçıları və yazıçıları Xalq Maarif nazirliyinə müraciət edir və Azərbaycan hüduqlarında cəmiyyətin mənəvi tələbatını ödəyə bilən hər hansı bir ədəbi nəşrin olmadığını göstərərək xahiş edirlər ki, Xalq Maarif Nazirliyi mədəni həyatdakı bu boşluğu doldurmaq məqsədi ilə belə bir jurnalın nəşrinə imkan versin və maddi yardım göstərsin.

Bu təklif cənab Xalq Maarif naziri tərəfindən böyük məmnuniyyətlə qarşılır. Həmin gün cənab nazir iki komplekt türk şrifləri almaq üçün Tiflisə adamlar ezam edilməsinə sərəncam verir. Nəzərdə tutulan jurnal 200 səhifədən artıq olmayacaqdır. Jurnal şəkilli olacaqdır.

Diqqət edin, ziyalı təklifinə necə diqqətlə yanaşmaq və məsələni necə operativliklə həll etmək. Kaş bizim indiki həyatımızda da belə işgüzarlıq ola idi.

1919-cu ilin əvvəlində daha dörd jurnalın nəşri nəzərdə tutulur. İlk əvvəl bir pedaqoji jurnalın nəşri lazım bilinir. Qeyd edilir ki, bu jurnal özündə Azərbaycanın məktəb həyatının tam əksini ifadə etməklə, eyni zamanda bizim gənc respublikanın gələcək vətəndaşlarının tərbiyəsi və təhsili işində rəhbər rol oynamalıdır. Qeyd edilir ki, pedaqoji jurnal öz proqramını o zaman tam halda yerinə yetirər ki, onun ardınca üç əlavə jurnalın nəşri həyata keçirilsin. Bu jurnallar belə nəzərdə tutulur: 1) kiçik yaşlı uşaqlar üçün şəkilli jurnal; 2) bir qədər yaşlı və xalqın mütaliəsi üçün jurnal; 3) yaşlılar üçün jurnal. Belə hesab edilir ki, bu dörd jurnal bir-birini tamamlamaqla, məktəbi canlandıracaq, onu mədəni inkişafın yüksək zirvəsinə qaldıracaqdır.

Bu mühüm tədbirlər asanlıqla başa gəlmirdi. Respublikada bu işlərə mane olmaq istəyənlər, dövlətin məhvinə çalışanlar müxtəlif yollarla – gah açıq, gah da örtülü şəkildə dövlətin siyasətinə qarşı çıxır, irəliləyişə maneçilik törədirlər. Respublikanın baş naziri M. Usubbəyov parlamentdəki çıxışındakı bu məsələyə toxunaraq deyir ki,

“Belə ünsürlər bizim aramızda da var. Bundan başqa, rus bolşeviklərinin bura gəlməsini təbliğ edən və türk dilində bolşevik qəzetləri nəşirləri və redaktorları da bizim sıralarımızda oturmuşlar. Görünür, keçid dövrlərində, milli dirçəliş dövrlərində gənc dövlətlərin həyatında belə hallar olur”.

Lakin planlaşdırılan böyük iş yarımçıq qalır. 1920-ci il aprelin 27-də arxalarında rus bolşevik qoşunu dayanan kommunist partiyası tələb edir ki, axşam saat yeddiyə kimi hakimiyyət onlara təhvil verilsin; həm də kommunistlər yalançı vədlər də verirdilər ki, sonradan onların heç biri yerinə yetirilmir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin parlament və hökumət üzvlərinin bir qisminə terror edilir, bir qismi məhrumiyyətlərə düşür, bir qismi mühacirətdə ömürlərini başa vururlar. Ancaq onların işıqlı ideyaları zamanın başı üstündən dövrümüzə gəlib çatır və daimi həyat vəsiqəsi alır. İndi Azərbaycan xalqı azad, demokratik respublikada quruculuq işləri ilə məşğul olur. İndi onun geniş orta məktəb şəbəkəsi, on minlərlə ali savadlı müəllim ordusu, ali məktəbləri, yüzlərlə alimi var. Ana dili – Azərbaycan dili dövlət dili kimi bütün sahələrdə tətbiq olunur.

İlk əlifba dərsliyimiz (Onun 150 yaşı var)

Məhəmməd Baharlı

2007 № 2

Məncə, nailiyyətlərimizin sorağı nə qədər tarixin dərinliklərindən gəlsə, mədəniyyətimiz də bir o qədər qədimləşir. Biz keçmişdə olanları üzə çıxarmaqla bu qədimliyi ortaya qoymuş oluruq.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 19 dekabr 1986-cı il tarixli nömrəsində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı H. Herişçinin “M. F. Axundovun çap olunmamış məktubu” adlı qeydləri və məktubun mətni dərc edilmişdi. H. Herişçi yazırdı: “Mirzə Fətəli Axundovun çoxsahəli bədii fəaliyyətinin bir cəhəti də onun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizəsidir. Yeni əlifbanın layihəsini hazırladıqdan sonra o bu əlifbanı Türkiyə, İran saraylarının müzakirəsinə göndərmişdir. Layihənin bir nüsxəsi də Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərilmişdir. Bu müzakirə ilə əlaqədar olaraq ədib akademik Boris Andreyeviç Dora iki məktub yazmışdır. Məktublarnın ikincisi çap olunmuş, birincisi isə indiyədək elm aləminə naməlum qalmışdır...”.

H. Herişçi həmin məktubu tapıb üzə çıxarmaqla, əslində, iki cəhətdən xeyirxah iş görmüşdü. Leninqradda (Sankt-Peterburqda) akademik B. A. Dorun arxivindən tapılmış bu məktub M. F. Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda tədqiqatçının diqqət yetirmədiyi, bəziləri üçün qaranlıq qalan bir məsələnin tam aydınlığı ilə həll olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Sanki bu məktub uzun illərdən bəri həm axundovşünaslıq, həm də pedaqogika tarixi sahəsində gedən bir mübahisəyə son qoymaq üçün, necə deyərlər, göydən düşmüşdü.

Məlum olduğu kimi, erməni ədib və pedaqoqu Xaçatur Abovyan vaxtilə məlumat vermişdi ki, M. F. Axundov öz həmvətənləri üçün bir dərs kitabı tərtib etməyə başlamışdır. Sonralar bəzi tədqiqatçılar həmin işin başa çatdırıldığını bildirmişlər. M.F.Axundovun pedaqoji görüşlərinin tədqiqatçısı, pedaqoji elmlər doktoru, professor Əhməd Seyidov məqalələrində M. F. Axundovun əlifba dərsliyi yazdığını dönə-dönə xatırlatmışdı. Lakin onun yazdığı dərslik meydana olmadığına görə axundovşünaslar və pedaqoqlar arasında əks fikirlər yaranmışdı. Məsələnin pedaqoji əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, 1978-ci ildə “Azərbaycan məktəbi” jurnalında rəhbərlik etdiyim “Məktəb və pedaqogika tarixi” şöbəsinin xətti ilə müzakirə açdıq. Əslində, bizə hər şey məlum idi, mənbənin ünvanı əldə edilmişdi. Sadəcə istəyirdik ki, mövzuya diqqət cəlb edək.

Nəhayət, 1980-ci il oktyabr ayının 16-da “Azərbaycan məktəbi” jurnalı redaksiyasında elmi konfrans keçirdik. Axundovşünas alimlərin, pedaqoq və metodistlərin iştirak etdikləri həmin konfransda məqsəd müzakirəyə yekun vurmaq idi. Bəli, yekun vurmaq! Çünki əlimizdə tutarlı faktlar var idi. Faktların başlıcası M. F. Axundovun Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları Fondunda 2/q-10/158 şifri və “Əlifba-ye cədid” başlığı altında saxlanan, 1857-ci ildə tərtib etdiyi 5 səhifəlik yeni əlifba layihəsi və həmin layihə əsasında yazdığı 50 səhifəlik axtarılan əsəri idi (şifri 2/q-8/108). Məsələ orasıdır ki, hər iki material eyni cür adlandırıldığından onların fərqi fikirləşilməmişdi. Biz fondun rəhbərliyinin icazəsi (o da tapıntıda maraqlı idi) və nümayəndəsinin iştirakı ilə layihə və əsəri də redaksiyaya gətirmişdik. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı redaksiyasında keçirilən elmi müzakirədə həmfikirimiz, əski əlifbanı və fars dillərini mükəmməl bilən pedaqoji elmlər namizədi, dosent Əsəd Yəqubi həmin dərsliyin quruluşu və məzmunundan faktlar əsasında ətraflı danışdı. Dinləyicilərə məlum oldu ki:

I. Müəllif müqəddimədə savad təliminin asanlaşdırılması və müddətcə qısaldılması üzərində dayanmış, bu problemin həlli üçün tədris metodunun asanlıq, dərs materialının müvafiqliyi, kitab və yazı dilinin danışq dilinə yaxınlığı və əlifbanın təlim nöqtəyi-nəzərindən qanunauyğunluğu zərurətini nəzərə çatdırmışdır.

II. Əlifba (hərflər və onların söz tərkibindəki müxtəlif şəkilləri) təqdim edilmişdir.

III. Saitlər haqqında məlumat (ərəb-fars-Azərbaycan (türk) dilləri üzrə bəzi müştərək yazı-oxu qaydaları və nümunələr) verilmişdir.

IV. Hecalama üsulu (səs üsulu əsasında heca düzəltmək və heca oxumaq qaydası) bölməsində səs üsulunun əsas prinsipi bu cür şərh edilmişdir: “Hərfin adı deyilməməli, hərfin səsi tələffüz olunmalıdır”. Bu barədə misallar da göstərilmişdir. Məsələn: “Heca oxusu bu cür olmamalıdır: bey əlef-ba, tey əlef-ta, sey əlef-sa, cim əlef-ca... Heca oxusu bu cür olmalıdır: be a-ba, te a-ta, se a-sa, ce a-ca...” (s. 12).

Hecalama üsulu bölməsində şagirdlərə səs üsulu prinsipi əsasında hecaları oxumaq bacarığı aşılamaq üçün kifayət qədər çalışmalar verilmişdir.

V, VI, VII bölmələrdə ərəb, fars və Azərbaycan (türk) dillərində sözlərin yazılışında hərflərin tərkibi və bir sıra qrammatik qaydalar verilmiş, daha sonra oxu mətnləri təqdim edilmişdir.

VIII. Durğu işarələri bölməsində durğu işarələrinin mənası və rolu şərh edilmiş, hər biri üçün ayrı-ayrı misallar göstərilmişdir.

IX. Təlim metodu bölməsində yeni əlifbada savad təliminin üç mərhələdə aparılması tövsiyə edilmişdir:

1. Hərflərin yazılışının və yazı qaydalarının təlimi;

2. Hecaları yazıb-oxumaq təlimi;
3. Sözlərin (kəlmələrin) yazılışı və oxunuşunun təlimi.

Burada deyilir: “Uşaq birinci dəfə məktəbə daxil olarkən ilk gündə müəllimin təlimi ilə qələmi əlinə alıb hərflərin şəkillərini ona göstərilən tərzdə yazmalıdır. O bu işi o qədər təkrar etməlidir ki, həmin şəkilləri əzbərdən yazmağa qadir olsun. Elə ki bütün hərfləri tanıdı və əzbərdən yazmağı bacarıb... hecalamaq üsuluna bələd oldu, müəllim ondan bu üsulla soruşmalıdır...” (s. 40).

Analitik-sintetik üsulla ayrı-ayrı sözlərin yazılışı və oxunuşunun öyrədilməsi qaydası dərs nümunəsində (“Səlim”, “fərəh” və digər sözlərin yazılışı və oxunuşu) verilmiş (s. 40 – 50), oxu və yazı təliminin əlaqəli şəkildə aparılması tələb olunmuşdur: “Şagird hər kəlmənin ki oxumağını öyrənir, onun şəklini əzbərdən yazmağı da bacarmalıdır” (s. 50).

Kitab ənənəvi dərsliklərdən tamamilə fərqlənir. Burada hər üç dildən səs-hərflər sisteminin tədrisi üzrə müştərək dil materialları, eləcə də oxu üçün üç dildə mətnlər əhatə olunmuşdur. Əsərdə leksik material həcm etibarilə məktəblilər üçün xeyli müvafıqlaşdırılmışdır. Nəzərdə tutulmuş təlim metodu isə əsas sxolastik qaydalara daban-dabana zidd olaraq, ən mütərəqqi pedaqoji ideyaları əks etdirir.

Kitaba qrammatik qaydaların və müvafiq misalların daxil edilməsi də o dövr üçün orijinal hal idi.

Dərslinin yazılmağa başlanması (1839) və bitməsi (1857) arasındakı müddətin çox olması da təsadüfi deyildi. M.F.Axundov köhnə əlifbanı savad təlimi və səs üsulunun tətbiqi üçün yararsız hesab edərək həmin məsələnin həlli yolunu tapana qədər dərslik yazmaq işini dayandırmağa məcbur olmuşdu. O, tədqiqatdan uzaqlaşmadığına, köhnə əlifbanın çatışmayan cəhətlərini dərk etdiyinə məktublarında da toxunmuşdu.

Müzakirədə çıxış edən filologiya elmləri doktoru, professor Həmid Məmmədzadə demişdi: “M.F.Axundovun yaradıcılığı ilə çoxdan və ətraflı tanışam, onun əsərlərinin akademik nəşri ilə məşğul olmuşam. O cümlədən bu gün burada haqqında geniş bəhs edilən “Əlifba-ye cədid” əsərindən xəbərdaram. Həmin əsəri hələ 1962-ci ildə M.F.Axundovun əsərlərinin akademik nəşrinin III cildində ilk dəfə çap etdirmişəm. Düzü, indiyə qədər həmin əsərin dərslik olub-olmadığına fikir verməmişəm. Ancaq indi mən əminəm ki, haqqında danışılan əsər M. F. Axundovun əlifba dərslidir. O dərslik ki, vaxtilə Xaçatur Abovyanın məlumat verdiyi kimi, M. F. Axundov yazmağa başlamışdı. Həmin dərsliyə də əlifba layihəsi deməyə, onun dərslik olduğunu inkar etməyə heç bir əsasımız yoxdur. Göstərilən kitab dərslikdir və bu vaxta qədər onun üzə çıxarılmaması yalnız təəssüf hissi doğura bilər”.

Mən, professor H. Məmmədzadənin bu qeydlərini redaksiyada keçirilmiş müzakirə-

nin gedişi ilə əlaqədar “Azərbaycan məktəbi” jurnalının 1980-ci ilin 12-ci nömrəsində dərc olunmuş “M. F. Axundovun əlifba dərsliyi” adlı məqaləmdən sitat gətirirəm. Müzakirədə çıxış edən pedaqoji elmlər doktoru Əjdər Ağayev, Yəhya Kərimov, filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibəyzadə, pedaqoji elmlər namizədi Ağadadaş Babayev, filologiya elmləri namizədi Nadir Məmmədov bu kitabı dərslük, dərs vəsaiti kimi dəyərləndirdilər.

M. F. Axundovun əlifba dərsliyi barədə “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin 23 oktyabr 1980-cil il tarixli nömrəsində “Axtarışlar, tapıntılar” rubrikası altında dərc etdirdiyim yazıda da, habelə “Ədəbiyyat və incəsənət”, “İpəkçi” qəzetlərindəki geniş çıxışlarımda da, iki dəfə tərtib etdiyim və milyon tirajla çap olunan divar təqvimlərində məlumat verməyimə, tədqiqatçıların yeri gəldikdə öz məqalələrində həmin tapıntıyı təsdiq etmələrinə baxmayaraq, bəzən ya onun üzərindən sükutla keçilir, ya da göstərilirdi ki, M.F.Axundov belə bir kitab yazmamışdır. Bu da onunla izah edilir ki, görkəmli ədib əlifba ilə əlaqədar dərslük yazdığı barədə heç yerdə məlumat verməmişdi.

Halbuki M. F. Axundov vaxtilə bildirirdi: “Xidmət zamanında belə mütalibə və tədqiqatdan uzaqlaşmamağıma görə, köhnə islam əlifbasının çatışmaz cəhətlərini dərk edib, bu əlifbanı təzələməyə iqdam etdim və bu barədə xüsusi bir kitab da yazdım” [1, s. 104]. Kitab isə təbii ki, beş səhifə olmaz.

M.F.Axundov İranda, xüsusilə Təbrizdə xalq kütlələrinin müxtəlif təbəqələri arasından şagirdlər seçmək və onlara yeni əlifba əsasında savad öyrətməyi təşkil etmək üçün də təşəbbüs göstərmişdir. Bu məqsədlə özünün təklif etdiyi yeni əlifba layihəsi əsasında “Xüsusi kitab” adlandırdığı 50 səhifəlik “Əlifba-ye cədid”i yazmış və onu Təbrizə göndərmişdir. Kitabdan bir nüsxə İranın Maarif Nazirliyinə də göndərərək bütün şəhər və kənd məktəblərində ondan əlifba dərsliyi kimi istifadə etməyi və böyük tirajla nəşr etdirib yoxsul uşaqlara ucuz qiymətə satmağı təklif etmişdir.

Göründüyü kimi, M. F. Axundovun özü də “Əlifba-ye cədid”i dərs kitabı hesab etmişdir. Bu onun Təbrizə – Əsgərhan Ordubadiyə göndərdiyi bir məktubunda daha aydın gözə çarpır. Həmin məktubda deyilirdi: “Əzizim Əsgərhan bəy! Yeni əlifba kitabçası əlinizə çatan kimi gecikmədən yeni yazı üsulunu (özünün analitik-sintetik səs üsulu variantını nəzərdə tutmuşdur) yazılmış təlim qaydalarına müvafiq olaraq öyrənib xalqın bütün təbəqələrindən – istər varlı və əşrəf, istərsə də yoxsul, ...şagirdlər tapıb, yeni əlifbanı onlara öyrədin (yeni əlifba ilə savad öyrətməyi nəzərdə tutur) və diqqət yetirin ki, kitabçanın üzünü köçürüb özlərində saxlasınlar”. “Əgər tələbələrədən və məktəb uşaqlarından şagirdlər tapa bilsəniz, çox yaxşı olar” [2, s. 98]. Bu sözlərdən tamamilə aydındır ki, uşaqlara “Əlifba-ye cədid” kitabı ilə savad öyrətməkdən söhbət gedir.

M.F.Axundovun “Əlifba-ye cədid” kitabının yayılması və bu kitab əsasında aparılan savad təliminin şagirdlər, müəllim, pedaqoq və alimlər tərəfindən necə qarşılınması barədə Əsgərxandan müntəzəm surətdə hesabat və məlumat göndərməyi tələb etmişdir: “Siz hər bir məktubunuzda gərək şagirdlərin sayını, onların adını, ləqəbini və hər birisinin çalışqanlıq və həvəs dərəcəsini göstərəsiniz...”.

Bütün bunlar sübut edir ki, M. F. Axundov “Əlifba-ye cədid”ə əlifba dərsliyi kimi yanaşaraq, onu pedaqoji sınaqdan və pedaqoji dairələrin müzakirəsindən keçirməyə çalışmışdır.

XIX əsrin ortalarında məktəblilərə səs üsulu ilə yazıb-oxumağı öyrədən kitab nə ola bilərdi? Hər halda, indi buna dərsl kitabı kimi baxmaq daha ağılabatandır.

H. Herişçinin tapıb “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi məktub da M.F.Axundovun yeni əlifba layihəsi üzrə dərsl kitabı yazması faktını təsdiq etmək mənasında qiymətli mənbədir. Çünki həmin məktubda M.F.Axundov yazırdı: “...Əlifbanı çatışmayan hərflərlə tamamladım. Hər hərfl üçün xüsusi nöqtəsiz fiqur tapdım. Bir sıra lazımi durğu işarələri və çox rahat... tədris metodikasını təsis etdim”.

Bu məqamda, uzun illərdən bəri məktəblərdə istifadə olunan “Əlifba” dərsliyinin müəllifi Yəhya Kərimovun redaksiyadakı çıxışına da biganə qalmamalıyıq. O demişdi: “Bugünkü müzakirə, “Əlifba-ye cədid”in gözümüz qarşısında elmi-metodik təhlili belə bir yəqinlik hasil etməyə imkan verdi ki, M. F. Axundov başladığı işi axıra çatdırmışdır. “Əlifba-ye cədid” onun yazdığı dərslkdir. O dərslki ki ona da səhvən indiyə qədər yeni əlifba layihəsi kimi baxılmışdır. “Əlifba-ye cədid” hətta müasir dərslklərin tələblərinə cavab verir və mən deyərdim ki, bu dərslkdən hazırda götürüləsi cəhətlər də çoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz ki, M. F. Axundov, yaxud onun müasirləri, irsini tədqiq edənlər həmin əsəri dərslki adlandırmadıqları üçün bizim ona dərslki kimi yanaşmağa haqqımız yoxdur. Bu, kökündən yanlış fikirdir. Halbuki məktəblərdə uzun müddət elə toplulardan dərslki kimi istifadə edilib ki, bu günün tələbindən yanaşsaq, onları heç cür dərslki adlandıra bilmərik. 50 səhifəlik “Əlifba-ye cədid” isə əlifba dərsliyinin tələblərinə tamamilə cavab verir. Həm də o, adi dərslki deyil, yeni ideyalı dərslkiyədir. Bu həqiqəti etiraf etməmək olmaz”.

Xatırladım ki, M. F. Axundovun özü yalnız 5 səhifəlik “Əlifba-ye cədid”in üz vərəqəsində fransızca “proyeje” (“layihə”) sözünü yazmışdır. 50 səhifəlik dərslkdə isə həmin söz yoxdur. Layihəyə layihə ola da bilməz. Əgər o, dərslki, dərsl kitabı, öyrədici vasitə deyilsə, tutaq ki, layihəyə 50 səhifəlik bir əlavədirsə, bizim müzakirəyədək belə də başa düşülürdü. Onda M. F. Axundovun özü demişkən, yeni əlifba əsasında yazdığı “xüsusi bir kitab”, “təlim qaydaları”, təsis etdiyi “tədris metodikasını” nədir? Dahi sənətkarımız məktublarında diqqət yetirdiyi bu sözlərdə, bu xəbərlərdə nəyi nəzərdə tu-

turdu?..

Bəli, nailiyyətlərimizin sorağı nə qədər tarixin dərinliklərindən gəlicə, mədəniyyətimiz də bir o qədər qədimiləşir. 150 yaşı bu il (2007-ci il nəzərdə tutulur) tamam olan ilk əlifba dərslərimiz “Əlifba-ye cədid” də belə tarixi nailiyyətlərimizdən biridir – mədəniyyətimizi qədimiləşdirən dəyərli nailiyyət!..

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün mühüm elmi-metodik informasiya mənbəyi

Bilal Həsəni

Nəşr olunduğu uzun illər ərzində dil və ədəbiyyat müəllimlərinin stolüstü vəsaitinə çevrilmiş “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı ölkəmizin nüfuzlu elmi-metodik nəşrlərindən biri kimi təhsil sisteminin inkişafında əhəmiyyətli mövqə qazanmışdır. Jurnal yarandığı gündən qarşısına dil və ədəbiyyat müəllimlərinin ixtisas səviyyəsinin, metodik hazırlığının, yaradıcı fəallığının artırılması vəzifəsini qoymuşdur.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalında nəşr olunan elmi-metodik məqalələr, iş təcrübəsi nümunələri, rəsmi dövlət sənədləri, tövsiyə və məsləhətlər daim mühüm bir mərama xidmət etmişdir: “Ümumtəhsil məktəblərində doğma dilimizin, ədəbiyyatımızın dövrün tələbləri səviyyəsində öyrənmək, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi, yayılması əsasında təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini yüksəltmək, gənc nəslin dünyagörüşünü genişləndirmək, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri mənimsətmək, nəticə etibarilə, onları vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək”.

Məlumdur ki, şagirdlərin savadlı və səriştəli şəxsiyyət kimi formalaşmaları müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Odur ki müasir mərhələdə jurnalın qarşısında duran başlıca vəzifə ümumtəhsil məktəblərində bilik və bacarıqlarını özünütəhsil yolu ilə davamlı artıran müəllimlərin öz şagirdlərinin nailiyyətlərinə əlavə töhfə verməsinə nail olmaqdır.

Mənim jurnalla ilk tanışlığım Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində oxuduğum illərə təsadüf edir. Həmin dövrdə bizə dərs deyən İsmayıl Şıxlı, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Afad Qurbanov, Həsən Mirzəyev, Əhəd Hüseyinov, Məmməd Məmmədov, Əbdül Əlizadə, Dursun Məmmədov, Qəzənfər Kazımov, Nadir Abdullayev, Mürsəl Həkimov kimi görkəmli alimlər, müəllimlər tələbələrini yalnız dərsliklərlə kifayətlənməyə, əlavə elmi-metodik mənbələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnməyə yönəldirdilər. Bizə tövsiyə edilən mənbələr sırasında “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı ön planda dururdu. Dərs prosesində öz cavablarında, müzakirələrdə jurnaldakı materiallara istinad edən tələbələrin cavabları həmişə yüksək qiymətləndirilirdi.

Həmin dövrdə jurnalın baş redaktoru görkəmli alim Əziz Əfəndizadə idi. Biz onun Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı məqalələrindən bəhrələnir, biliyimizi artırmağa və

müəllimlərimizin tövsiyələrinə əməl etməyə çalışırdıq.

Professor Əziz Əfəndizadə ilə tanışlığım da tələbəlik dövrünə, daha doğrusu, sonuncu kursda dövlət imtahanlarının keçirildiyi vaxta təsadüf edir. Belə ki, professorun adını müəllimlərimdən eşitsəm də, imzasını kitab və məqalələrdə görsəm də, bu böyük şəxsiyyətlə ünsiyyət yalnız IV kursu bitirən zaman nəsibim oldu. Belə ki, 1974-cü ildə institutumuzda filologiya fakültəsinin dövlət imtahan komissiyasının sədri professor Əziz Əfəndizadə idi. Əlaçı tələbə olduğum üçün fərqlənmə diplomu almaq şansım yüksək idi. Lakin bunun üçün dövlət imtahanlarından da “əla” qiymət almalı idim. İmtahanlara ciddi hazırlaşsam da, çox həyəcanlı idim. Həm sevimli müəllimlərimin, həm də görkəmli alim olan sədrin qarşısında bütün suallara düzgün cavab vermək, bu illər ərzində müəllimlərimin mənə göstərdiyi etimadı doğrultmaq istəyirdim.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənnindən düşən biletin suallarına cavab verməyə hazır olsam da, Əziz müəllim səsimdən həyəcan keçirdiyimi həssaslıqla duymuşdu. Əlavə suallara da cavablarımı diqqətlə dinləyən sədr dörd illik təhsil dövründə verdiyim imtahanların qiymət cədvəlinə baxıb qayğıkeşliklə dedi: “Oğlum, səni təbrik edirik, “əla” qiymət alırsan. O biri imtahanlara da belə hazırlaş”.

Bu böyük şəxsiyyətin, görkəmli alimin xeyir-duası məni təsirləndirdi. Qalan imtahanları da uğurla başa vurub fərqlənmə diplomu aldım.

İnstitutu bitirib təyinatla kənd məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləyəndə də jurnalla əlaqəm kəsilmədi. Abunə yazıldığım jurnalın hər nömrəsini səbirsizliklə gözləyir, jurnalda çap olunan bütün məqalələri maraqla oxuyurdum. Nəşrdə müntəzəm çap olunan istər nəzəri, istərsə də praktik səciyyəli metodik yazılar keçdiyim dərslərin, sinifdən xaric tədbirlərin səmərəli təşkilində daim köməyimə çatırdı.

Doğma institutun aspiranturasına “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” ixtisası üzrə daxil olmağım “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı ilə yaradıcılıq əlaqələrim üçün zəmin yaratdı. “Şagirdlərin sinifdən xaric oxusunun ədəbiyyatdan təlim materialları ilə əlaqələndirilməsi” problemini tədqiq etməyə başladım. Elmi tədqiqat mövzumla əlaqədar məktəbdə iş təcrübəmdən bəhs edən “Şagirdlərin sinifdən xaric oxusunun IV – VII siniflərdə proqram materialları ilə əlaqələndirilməsinə dair” adlı birinci məqaləmi çap üçün hazırladım. O vaxt “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı redaksiyası indiki Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun inzibati binasında yerləşirdi.

Məqaləni redaksiyaya təqdim etmək üçün instituta – Əziz müəllimin qəbuluna gəldim. Əziz müəllim məktəbdəki işimlə, aspirantura təhsilimlə maraqlandı, öz dəyərli tövsiyələrini verdi. Məqaləni diqqətlə oxuyub dil-ədəbiyyat müəllimlərinin iş təcrübəsi ilə bağlı yazılara böyük ehtiyac olduğunu və məqaləmin jurnalın növbəti nömrəsində

çap ediləcəyini söylədi. Əziz müəllimin sözləri gənc tədqiqatçı kimi mənə çox ruhlandırıcı, özümə inamı artırdı. Bu xeyirxah insan ona təşəkkür etdiyimdə jurnalla yaradıcılıq əlaqəsini davam etdirməyimin vacibliyini və dissertasiyamın müdafiəsi üçün zəruri olan məqalə çapında həmişə köməyə hazır olduğunu bildirdi.

Məqaləm jurnalın növbəti nömrəsində çap olunan zaman sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Gənc müəllim kimi konfranslarda iştirak etsəm də, “Azərbaycan müəllimi” qəzetində, rayon qəzetlərində məqalələrim çap olunsada, bu, respublikanın dil, ədəbiyyat müəllimlərinin sevimli jurnalında mənim elmi tədqiqatımla bağlı ilk yazım idi.

Jurnalın baş redaktoru Əziz Əfəndizadənin və yaradıcı heyətin xeyirxah münasibətindən ruhlanıb hazırladığım “Ədəbiyyat dərslərində sinifdən xaric oxu materiallarından istifadə təcrübəsindən” adlı ikinci məqaləm də bir müddət sonra jurnalda çap olundu.

Beləliklə, elmi-pedaqoji fəaliyyətim dövründə digər müəlliflər kimi mən də jurnalın baş redaktorundan, redaksiya heyətindən daim diqqət və xeyirxah münasibət görmüşəm. Müsbət haldır ki, bu ənənə, “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının yaradıcı kollektivi ilə əməkdaşlığım indi də uğurla davam edir. Bu illər ərzində doğma jurnal bir çox tədqiqatlarımla nəticələrini çap edərək elmi ictimaiyyətə, müəllimlərimizə çatdırmışdır. Jurnalın yaradıcı kollektivi bu gün də öz ənənələrinə sadıqdır, dilimizin, ədəbiyyatımızın tədqiqi və tədrisi ilə bağlı aktual mövzularda məqalələr, metodik tövsiyələr dərc etməklə təhsilimizin inkişafına öz töhfəsini verir.

Jurnalın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən metodika ilə yanaşı, dil və ədəbiyyat sahəsində aktual elmi-nəzəri materialların nəşri nəzərdə tutulmuş, demək olar ki, hər nömrəsində tanınmış alimlərin bu səpkidə məqalələri çap edilmişdir.

Vaxtilə jurnalda Təhsil Nazirliyinin dil-ədəbiyyat təlimi ilə bağlı normativ sənədləri, proqram materialları dərc olunmuşdur. Bu baxımdan “Azərbaycan dilindən IV – X sinif şagirdlərinin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsi normaları”, “Ədəbiyyat və Azərbaycan dili üçün fənn proqramları layihələri”, eləcə də həmin fənlər üzrə təxmini planlaşdırmalar, metodik tövsiyələr müəllimləri dil-ədəbiyyat dərslərini yaradıcı təşkil etməyə istiqamətləndirirdi.

Jurnal Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədqiqi sahəsində tanınmış alimlərin klassiklər haqqında məqalələrini çap etməklə təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Tofiq Hacıyevin “Kitabi-Dədə Qorqudun bədii dili”, Qulamhüseyn Beqdelinin “Böyük şair”, Yaşar Qarayev və Əli Saləddinin “Böyük dramaturq, gözəl müəllim” (Hüseyn Cavid haqqında), Azadə Rüstəmovanın “Azərbaycan renessansının dahi şairi” məqalələri müəllimlərimizə tədris prosesinin müasir tələblər səviyyəsində təşkilində böyük köməklik göstərmişdir. Jurnalın

səhifələrində müasir sənətkarların da əsərlərinin təhlilinə, tədrisinə dair materillərə geniş yer verilir.

Əziz Əfəndizadənin öz orijinallığı ilə seçilən, praktik işdə qarşıya çıxan elmi-metodik çətinliklərin həllinə kömək məqsədilə uzun illər ərzində “Suallarınıza cavab veririk” rubrikasında çap etdirdiyi materiallar müəllimlər tərəfindən daim minnətdarlıqla qarşılanmışdır. Müsbət haldır ki, bu materiallar sonradan metodik vəsait şəklində nəşr olunmuş, müəllimlərə gündəlik təlim-tərbiyə işində qarşılaşdıqları çətinliklərin həllinə kömək edən stolüstü kitaba çevrilmişdir.

Vaxtilə F. Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabının “Mühərririn ifadəyi-məramı” başlıqlı müqəddiməsində yazırdı: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayacı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəninə və dilini sevir – bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqətlə cəm edib ziqiyət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır”.

Görkəmli sənətkarın bu tövsiyələrini indi də başlıca qayəyə çevirən jurnalda çap olunan yazılı və şifahi söz sənətimizlə bağlı materiallar milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə yiyələnmiş, ana dili və ədəbiyyatımızı dərinləndirən mənimsəmiş gənc nəslin yetişməsində böyük rol oynayır. Jurnalda dərc olunan elmi-metodik materiallarda bir mühüm məram diqqət mərkəzində saxlanılır: Öz vətəninə taleyinə laqeyd qalmayan, müasir düşüncəli, ağıllı gənc nəsil, vətəndaş yetişdirmək. Bu məqsədə nail olmaq üçün hər bir təhsil ocağında kitab, mütaliə mühiti yaratmaq, şagirdlərə mütaliə bacarıqları, bədii zövq aşılamaq zəruridir.

Müasir mərhələdə ədəbiyyat tədrisi metodikasında yeni təlim texnologiyalarından istifadə mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qeyd edilir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsiləlinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə davamlı olaraq mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin səriştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur.

Bizə məlumdur ki, son 30 – 40 il ərzindəki elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə nəticəsində praktiki bilik və vərdislərlə zənginləşməyən, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və

bacarıqların, səriştənin vacibliyi önə çəkilir. Səriştə – əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir.

Strategiyada, qarşıya qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq, jurnal aktual mövzularda nəzəri, metodik materiallarla, qabaqcıl iş təcrübəsi nümunələri ilə müəllimləri yaradıcılığa, tədqiqatçılığa sövq edir. Bu baxımdan jurnalda kurikulum (təhsil proqramı) üzrə Azərbaycan dili və ədəbiyyat təlimi qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan metodik materialların nəşrinə xüsusi diqqət yetirilməsi təqdirəlayiqdir. Çap olunan məqalələrdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə sahəsində qabaqcıl təcrübə nümunələri əks etdirilir, ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyalarının müxtəlif növlərindən istifadə məqsədəuyğun sayılır:

- 1) interaktiv təlim metodlarından istifadə;
- 2) dərslərin fəal formalarından istifadə;
- 3) şagirdlərin yaradıcılıq, tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafını təmin edən üsullara, vasitələrə geniş yer verilməsi (modullarla təlim texnologiyası, layihələr metodu ilə təlim texnologiyası);
- 4) müəllim – şagird münasibətlərində əməkdaşlıq texnologiyalarının tətbiqi;
- 5) informasiya-kommunikasiya texnologiyaları.

Jurnalın “Dilçilik məsələləri” rubrikasında müasir Azərbaycan dilinin leksikası, so-siolinqvistik aspektdə öyrənilməsi, sintaktik əlaqələr, nitq inkişafı metodikası, müstəqillik illərində nitq mədəniyyəti məsələləri, yazı problemi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi kimi aktual problemləri əks etdirən məqalələr dərc edilir.

“Metodika” rubrikasında dərc edilən alim, müəllim məqalələri 2 istiqamətdə yazılır:

1. Azərbaycan dilinin tədrisi təcrübəsi və aktual problemlərinə həsr olunan məqalələr.
2. Ədəbiyyatın tədrisi təcrübəsi və aktual problemlərini əks etdirən məqalələr.

Birinci bölməyə ümumtəhsil məktəblərində müasir Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində qabaqcıl təcrübəni əks etdirən, eyni zamanda təlim prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarını işıqlandıran məqalələr daxildir. İkinci bölmədə isə ədəbiyyat tədrisi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, müsbət iş təcrübələri və elmi-metodik yeniliklərlə bağlı materiallar verilir.

Jurnalda həmçinin “Ədəbiyyat tariximizdən”, “Ədəbi dilin inkişafı”, “Uşaq ədəbiyyatı”, “Türk ədəbiyyatı”, “Ədəbi mühit” və digər rubrikalarda çap olunan məqalələr öz elmi-metodik siqləti, məktəbə, müəllimə dərslərin təşkilində metodik yardım potensialı, klassik və müasir sənətkarların əsərlərinin təhlili nümunələri ilə diqqəti cəlb

edir.

Nəşrin görkəmli sənətkarların yubileyləri, tarixi gün və hadisələrlə bağlı çap olunan xüsusi buraxılışları da müsbət dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan jurnalın “Əhməd Cavadın 130 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına uyğun olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair, tanınmış maarifçi və ictimai xadim Əhməd Cavada həsr olunmuş “Xüsusi buraxılış” nəşr etməsi yüksək qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Əhməd Cavadın 130 illiyi ilə əlaqədar olaraq nəzərdə tutulan tədbirlərin tərkib hissəsi kimi, Elm və Təhsil Nazirliyinin mətbu orqanı olaraq, jurnal “Xüsusi buraxılış” nəşr etməklə istiqlal şairi Əhməd Cavadın irsinin dərinədən öyrənilməsi üçün elmi-metodik zəmin yaratmaq niyyətini izləmişdir.

Xüsusi buraxılışda Y. Babayevin “Əhməd Cavadı öyrənək və öyrədək”, İ.Kazımovun “Əhməd Cavad və ədəbi dilimiz”, T. Salamoğlunun “Əhməd Cavadın 20-ci illər yaradıcılığı. “Səsli qız” poeması”, B. Həsənlinin “XI sinif ədəbiyyat dərslərində Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi imkanları”, S. Hüseynoğlunun “Əhməd Cavadın yaradıcılığı məktəbdə”, S. Əliyevanın “Əhməd Cavad yaradıcılığının Azərbaycan folklorunun poetik strukturunda yeri və rolu”, S. Rəsulovanın “Əhməd Cavadın həyatı, yaradıcılıq yolu və “Səsli qız” poemasının yeni texnologiyaların tətbiqi ilə öyrədilməsi” məqalələri elmi-metodik aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu məqalələr ədəbiyyat dərsləri üçün əlavə praktik material kimi də faydalıdır.

Jurnalda nəşr olunan alim və praktik müəllim məqalələrində dil, ədəbiyyat dərslərinin aktual problemlərini və dərsə verilən müasir tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mövzu ilə bağlı orijinal formanın seçilməsi, fərdi, cütlər, qruplar üzrə və kollektiv formada işin uzlaşdırılması.
2. Mövzu ilə əlaqədar ədəbi, mənəvi-estetik problemin müəyyən edilməsi və onun həlli prosesinə şagirdlərin fəal cəlbə.
3. Dərsdə müəllim – şagird, şagird – şagird əməkdaşlığının, həssas ünsiyyətin, emosional, işgüzar mühitin yaradılması.
4. Ədəbiyyat fənninin səciyyəsinə, təlim materialına uyğun fəal, interaktiv təlim metodlarından məqsədyönlü istifadə.
5. Tədris olunan mövzunun dərs prosesində mənimsədilməsi.
6. Şagirdlərin ədəbi bilik və bacarıqlarının bütünlüklə qiymətləndirilməsi üçün çevik formalardan istifadə.
7. Ədəbiyyat dərslərində təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsi, mövzu ilə bağlı şagirdlərə müvafiq həyatı bacarıqların

aşılması.

8. Şagirdlərə fərdi yanaşmanın, onların idrak fəallığının, müstəqillik və təşəbbüskarlığının təmin edilməsi.
9. Təlim vaxtının optimal bölüşdürülməsi.
10. Əyanilikdən məqsədyönlü istifadə.
11. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə.
12. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması.

Bu metodik tələblər müəllimə klassik əsərlərin süjetini, ideya-məzmununu yeni tərzdə açmağa, təhlil etməyə, müasir ədəbiyyat nümunələrinin tədrisini həyatla əlaqələndirməyə, təlim prosesinə yeni ruh, ab-hava gətirməyə zəmin yaradır. Nəticədə, üzvi vəhdətdə təşkil olunan dərslər və sinifdən xaric tədbirlər ənənəvi təlim prosesinin şagirdlər üçün maraqlı və faydalı olmasını təmin edir.

Dil və ədəbiyyat müəllimləri, metodistlər, filoloq tələbələr, müəllimlər üçün mühüm elmi-metodik informasiya mənbəyi olan jurnalın yaradıcı kollektivi – mütəxəssislər öz oxucuları olan müəllimlərlə görüşlərdə bir çoxlarını narahat edən aktual problemlər üzrə fikir mübadiləsi aparır, gələcək nəşr perspektivlərini müəyyənləşdirirlər: “Klassik ədəbiyyat hələ də müasir şəxsiyyətin formalaşması üçün aktualdır mı və vacibdir mi?”, “Bədii əsəri düşüncəli və dərinlən oxumağı necə öyrənmək olar?”, “Ədəbiyyat dərslərində və asudə vaxtlarda hansı əsərləri və necə oxumalı?”

Məhz bu kimi meyarlardan çıxış edərək jurnalda təqdim olunan materialların nəzəri, praktiki əhəmiyyəti, orijinallığı və jurnalın problemlərinə uyğunluğu müəyyənləşdirilir.

Elmi tədqiqatların əsas nəticələrini əks etdirən məqalələr, o cümlədən elmi icmalar, monoqrafiyalara rəylər, tədris-metodik tövsiyələrin məktəb təcrübəsinə tətbiqi baxımından aktuallığı öyrənilərək çapa qəbul edilir. Eyni zamanda orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə ədəbiyyatın öyrənilməsinə müasir yanaşmalara, sinifdə və sinifdən kənar işlərdə şagirdlər arasında əməkdaşlıq formalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Jurnalda dərc olunan materiallar dil ədəbiyyat müəllimlərinə tədris təcrübəsinə tək-milləşdirməyə və zənginləşdirməyə kömək edir. Jurnal dil və ədəbiyyat müəllimləri arasında layiqli hörmətə malik olub, onların çətin işlərində daimi köməkçidir. Ədəbiyyat müəllimləri üçün mühüm elmi-metodik mənbə olan “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı öz yubileyini böyük uğurlarla, müəllim alqışları ilə qarşılayır.

Doğma jurnalımıza Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı dövlət sənədlərində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsində, dilimizin, ədəbiyyatımızın müasir tələblər səviyyəsində tədrisi naminə fəaliyyətində uğurlar arzulanır. Əminik ki, jurnal bundan sonra da uzun illər respublikamızın dil, ədəbiyyat

müəllimlərinin kamil mütəxəssis kimi püxtələşməsinə, gənc nəslin vətənpərvər, milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz layiqli töhfəsini verəcəkdir.

Baş redaktor Sehran Səfərovu və redaksiya heyətini yubiley münasibətilə təbrik edir, yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq!

70 yaşın mübarək, əziz dost!

Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova)

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı ilə tanışlığım 1990-cı ildən sonraya təsadüf edir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini yenidən bitirmişdim. Tale elə gətirdi ki, “Azərbaycan məktəbi” jurnalında şöbə redaktoru vəzifəsində çalışmağa başladım. O zaman jurnala əlavə olaraq səkkiz adda metodik məcmuə çap olunurdu ki, onlardan biri də “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” idi. Məcmuə yarandığı gündən (1954) 1990-cı ilədək “Azərbaycan məktəbi” jurnalının metodik əlavəsi kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu illərdə o, böyük inkişaf yolu keçərək “Azərbaycan məktəbi”ndən ayrıldı və “Ana sözü” adı ilə fəaliyyətini davam etdirdi. 1997-ci ildən etibarən isə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” adı ilə çap olunmağa başladı.

Növbəti illərdə fəaliyyətimi “Azərbaycan müəllimi” qəzetində ədəbi işçi vəzifəsində davam etdirdim. Buradakı fəaliyyətimlə yanaşı, “Təhsil” və “Mozalan” qəzetləri ilə satirik jurnalist kimi əməkdaşlıq edirdim. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, “Azərbaycan məktəbi”, “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalları Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin pedaqoji mətbu orqanları olduqlarından onların məsləkləri bir idi. Adı çəkilən mətbu orqanlar nüfuzu, sanbalı ilə seçilir, konkret olaraq müəllim və elm ordusuna xidmət edirdi. Jurnalın oxucu auditoriyasını elm, təhsil adamları, ziyalılar təşkil edirdi. Odur ki redaksiya rəhbərləri və əməkdaşları arasında sağlam, səmimiyyətə söykənən pedaqoji-jurnalist mühiti yaranır, biz əməkdaşlar da pedaqoq – jurnalist kimi formalaşırdıq.

“Azərbaycan müəllimi” qəzetində çalışdığım vaxtlar, Bakı Dövlət Universitetində və bir sıra ümumtəhsil məktəblərində, həmçinin Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunda müəllimlik etdiyim zamanlar pedaqoq kimi də jurnalla əməkdaşlığım davam edirdi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində çalışmağa başladığım zamandan (2010) bu günə kimi bu əməkdaşlıq daha sıx şəkildə davam edir. Hər zaman olduğu kimi bu gün də “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının kollektivi mənə doğma və əzizdir.

70 illik müqəddəs bir tarixi yol keçib gələn “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik nəşri kimi öz ənənələrinə daim sadıq qalmış, ölkənin bütün təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin yad ünsürlərdən təmizlənməsi və saflığının qorunması uğrunda fəaliyyətini indi də əzmlə davam etdirir.

Jurnal həm orta məktəb müəllimlərinin, həm də ali məktəblərin dil-ədəbiyyat kafedralarında çalışan alimlərin, pedaqoqların əlaqə mərkəzidir. Burada Azərbaycanın görkəmli elm və ədəbiyyat xadimləri, metodist alimlər, tanınmış müəllimlər məqalələri ilə çıxış edir, metodikanın yeniləşməsi prosesində dialoq və müzakirələrə geniş meydan açır və Azərbaycan dili, ədəbiyyatın elmi-nəzəri məsələlərini şərh edirlər.

Bu gün jurnalın oxucu auditoriyası daha genişdir. Ədəbiyyatşünas, dilşünas alimlər, pedaqoqlar, metodistlər il ərzində 4 dəfə çap olunan jurnalın səhifələrində mütəmadi olaraq məqalələri ilə çıxış edirlər. Bəzən düşüncələrdən “kaş il ərzində 4 deyil, daha çox nömrə çap olunardı” fikri də keçir.

Hazırda jurnalın baş redaktoru Sehran Səfərovun rəhbərliyi ilə burada peşəkar kollektiv çalışır. Sehran Səfərov, Gülnar Əliyeva (məsul katib), Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova və digər əməkdaşlar müəlliflərə dərin hörmət və həssaslıqla yanaşırlar.

Jurnalın 70 illik yubileyindən bəhs edərkən uzun illər ona rəhbərlik etmiş tanınmış jurnalist, gənc jurnalist kadrların hazırlanmasında, milli mətbuatın inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş mərhum Məhəmməd Baharlına xatırlamaya bilmərəm. Buna mənəvi haqqım da yoxdur. Məhəmməd Baharlı uzun illər “Azərbaycan məktəbi” jurnalında məsul vəzifə daşmış, həmin illərdə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” “Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə məcmuə kimi ayrıca nəşr olunurdu. Sonralar o, “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin, “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının baş redaktoru olmuşdur. Ruhun şad olsun, ustad!

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatın bütün sahələrini əhatə edən elmi-metodik yazılarla elmin, təhsilin tədqiqi və təbliği, gələcək nəsillərə çatdırılması işində uğurla fəaliyyət göstərir.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının baş redaktoru Sehran Səfərova elmi-metodik nəşrin 70 illik yubileyi münasibətilə təbrik edir, redaksiyanın kollektivinə bu müqəddəs fəaliyyətlərində uğurlar diləyirəm.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, “Giriş” (Introduction), “Əsas hissə” (Main part) və “Nəticə”dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, “Əsas hissə”də tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, “Nəticə”də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (əgər varsa), işlədiyi qurumun adı, elektron poçt ünvanı və ölkə adı məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- ✓ “Xülasə” Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmununda olmaqla, təxminən 70 – 120 söz həcmində verilərək, tədqiqat işinin əhatə dairəsini təsvir etməlidir.
- ✓ “Açar sözlər” Azərbaycan və ingilis dillərində verilərək 3 – 5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1,15, həcmi 6 – 15 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnmişdir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklin altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnmişdir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən “İstifadə edilmiş ədəbiyyat”da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Kazımov Q. Bakı, 2007] və ya [1, s. 52] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətnə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad*: Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil. 496 s.

b) *Jurnallara istinad*: Həsənova S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 4. Bakı, “N print studiya”, s. 25 – 34.

c) *Toplularda məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Şərq-Qərb, s. 314 – 316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar*: Məmmədov H. B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər*: Алиев С. Г., Джалалов К. Х. 163514, СССР Б. И. 1988, № 4, s. 50 Langsam M., Savoca A. C. L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri*: İnternet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir. Məsələn: <http://www.tall.edu.az>

6) Məqalədə son 5 – 10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

7) Məqalə redaksiyaya 3 formada: ya elektron poçtla (tall@edu.gov.az), ya jurnalın saytı (<http://tall.edu.az>) üzərindən, ya da çap formasında müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profiline uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*” jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of «Introduction», «Main part», and «Conclusion». The «Introduction» should contain a thesis that will assert the main argument. In the «Main part», the studied issues and the raised questions should be explained and analyzed in detail in the sections. In the «Conclusion», the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70 – 120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3 – 5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210 x 297mm), Times New Roman – 14, interval – 1, 15, size 6 – 15 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in “used works” should be mentioned in the text as [Kazimov G. Baku, 2021] or [1, p. 52], and finally numbered in alphabetical

order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the "Used Works or References" list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books*: Kazimov G. (2007). Modern Azerbaijani language. Syntax. Baku, Tahsil. 496 p.

b) *References to journals*: Hasanova S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. "Teaching of Azerbaijani language and literature", № 4. Baku, "N print studio", p. 25 – 34.

c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku, East-West, p. 314 – 316.

d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku, Science. 44 p.

e) *Copyright and Patents*: Aliev S. G., Jalalov K. Kh. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p. 50 Langsam M., Savoca A. C. L. Pat. 4759776, USA, 1988.

f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example: <http://www.tall.edu.az>

6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5 – 10 years.

7) The article must be submitted to the editorial office in 3 forms: by e-mail (tall@edu.gov.az), or through the journal's website (<http://tall.edu.az>), or in printed form by the author of the article. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the *"Teaching of Azerbaijani language and literature"*. The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

*Технические требования к статьям опубликованным в журнале
«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «Введение» (Introduction), «Основной части» (Main part) и «Заключения» (Conclusion). В «Введение» должно обосновываться актуальность темы, в «Основной части» исследуемые задачи и поднятые проблемы должны быть объяснено подробно по разделам, а в «Заключения» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 – 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70 – 120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, А4 (210 x 297 мм), Times New Roman – 14, интервал – 1, 15, объем 6 – 15 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.
- 4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «Использованную литературу» в тексте [Казымов Г. Баку, 2021 г.] или [1, с. 52] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т.). При ссылке на научные статьи, материалы или тезисы симпозиумов, конференций и других престижных научных мероприятий необходимо указывать название статьи, доклада или диссертации. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги:* Казимов Г. (2007). Современный азербайджанский язык. Синтаксис. Баку, Тахсил. 496 с.

б) *Ссылка на журналы:* Гасанова С. (2021). Ашуг Алесгар и наш литературный язык. «Преподавание азербайджанского языка и литературы». № 4, Баку, «N print studio», с. 25 – 34.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.):* «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку, Восток-Запад, с. 314 – 316.

г) *Диссертации и авторефераты:* Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку, Наука, с. 44.

д) *Авторские свидетельства и патенты:* Алиев С. Г., Джалалов К. Х. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с. 50 Langsam M., Savoca A. C. L. Патент 4759776, США, 1988

е) *Ссылки на веб-страницы:* Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.tall.edu.az>

6) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5 – 10 лет.

7) Статью можно представить в редакцию в 3-х формах: либо по электронной

почте (*tall@edu.gov.az*), либо через сайт журнала (*http://tall.edu.az*), либо в печатном формате автором статьи. В оригинале обязательна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознакомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежит журналу *«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*. Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитатов можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этике авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

NOTES

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal “**A Print**” çap mərkəzində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

E-mail: asadov_78@mail.ru

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri

Şərti çap vərəqi: 9,5

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tiraj: 50